

Ə. DƏMİRÇİZADƏ

“KİTABÍ-
DƏDƏ QORQUD”
dastanlarının
dili

"Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mə'nəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur."

(*"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanından*)

Azərbaycan Elmlər Akademiyası
Nəslimi adına Dilçilik İnstitutu

Ə. M. DƏMİRÇİZADƏ

Azərbaycan EA müxbir üzvü

"KİTABİ - DƏDƏ
QORQUD"
DASTANLARININ DİLİ

(Təkrar nəşr)

Bakı - "ELM" - 1999

Redaktoru akad. B. Ə. Nəbiyev

Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. - Bakı: "Elm", 1999. - 140 s.

ISBN 5-8066-1084-5

Təqdim edilən kitabda dastanın Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdıran zəngin və dolğun mənbə olduğu açıqlanır.

D $\frac{4603000000-875}{655(07)-99}$ Sifarişlə

© APİ nəşriyyatı, 1959,

© "Elm" nəşriyyatı,
təkrar nəşri, 1999

İLK SÖZ

İyirmi ilə yaxın bir zaman bundan əvvəl "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" adlı kitabımda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları şifahi ədəbi dilimizin ilk abidələrindən sayılaraq onun dil xüsusiyyətlərinə 17 səhifə həsr edilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində, mə'lum olduğu üzrə, bu sətirlərin müəllifi Dədə Qorqud dastanları əsasında "Dədə Qorqud" librettosu, "Qaraca Çoban" pyesini yazmış və o zaman milli operamızın banisi Ü. Hacıbəyov bu əsərlərə tamaşa etdikdən sonra müəllifi təbrik edərək "Dədə Qorqud dastanları opera üçün çox münasib və zəngin bir mə'həzdir"- demişdi, bu mövzuda opera yazmaq fikrinə də düşmüşdü.

Böyük Vətən müharibəsi illərində bir çox mütəxəssislərimizi məşğul edən mövzulardan birisi də xalqımızın keçmişi, xüsusən onun qəhrəmanlıq səhifələri olmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq dastanları olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdırmaq üçün də çox zəngin və dolğun, həm də dürüst faktlar verən bir abidə olaraq o dövrdə müəllifin tədqiq etdiyi mühüm mənbələrdən biri olmuşdur və oxuculara təqdim olunan bu əsər də məhz bu dövrdə yazılmışdı.

İndi çapa hazırlarkən, o zaman yazılmış bu əsərdə bir o qədər dəyişiklik etmək məsləhət görülmədi. Lakin Vatikanda tapılıb İtaliya şərqşünası Ettore Rossi tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni başqa nüsxəsi nəzərdən keçirilmiş və bə'zi qeydlər ya mətnə, ya da haşiyəyə əlavə edilmişdir.

Bu kitabın xüsusən ali məktəblərimizin filoloji fakültələrində oxuyan tələbələrə həm Azərbaycan dilinin tarixi, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı fənlərini öyrənməkdə faydalı bir vəsait olacağına əminik.

BİRİNCİ FƏSİL

I. "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" HAQQINDA

Azərbaycanlılar məişət və ictimai quruluş mübarizəsində yaşayış vəsaitini - maddi mədəniyyətini yaradıb inkişaf etdirdiyi kimi, öz mə'nəvi mədəniyyətini də rəngarəng təzahürlərilə daima artırmış və müasir səviyyəyə qaldırmışdır.

Yerüstü, yeraltı tədqiqat və tapıntılardan apaydın görünür ki, azərbaycanlıların əcdadı - Azərbaycanın ən qədim yerləri daşdan da, gildən də, tuncdan da, dəmirdən də istehsal alətləri düzəldib işlətmişlər. Yün və ipək toxumaları azərbaycanlıların qədim toxuculuq məhsullarından olmuşdur.

Kahalarda - mağaralarda ibtidai halda yaşamış olan ilk azərbaycanlılar çox qədim dövrlərdən oturaq məişət tərzini də qurmağa başlamışlar.

Dağda-aranda, yaylaqda-qışlaqda öz təsərrüfatını quran və yarım köçəri həyat sürən azərbaycanlılar ilə yanaşı, ağban evlər, altın seyvanlı saraylar, qalalar, karvansaralar tikib şəhərlər salan azərbaycanlılar da olmuşdur.

Azərbaycanlıların qədim dövlətləri, mə'lum sərhədləri, sabit bid'ət və adətləri, suçusu, pusquçusu, gözçüsü, gözətçisi, qaravulu, yasavulu, ordusu, çərisi, bəyi, xanı, çobanı, gözətçisi, bilicisi və ozanı da olmuşdur.

Azərbaycanlılar öz duyğu və arzularını, təbiətə və insanlara münasibətlərini, əmək və mübarizələrini söyləyən dərin mə'nalı ifadələr, hikmətli ibarələr, ahəngdar qoşmalar, insanın sevgisinin və sevincinin tərənnümü olan bayatılar. qəlb ağrısının, göz yaşının ifadəsi olan ağıllar, həyatı dərk etdirən nağıllar,

heyrət doğuran əfsanələr, insana qol-qanad verən dastanlar da yaratmışlar.

Bütün bunları göz önündən, ürək gözündən, beyin süz-gəcindən keçirən hər kəs azərbaycanlıların qədim və yüksək mədəniyyət varisləri olduqlarını inamla təsdiq edir.

Məhz buna görə də bu mədəniyyət dəfinəsinin hələ tapılmamış və ya dərindən öyrənilməmiş qiymətli gövhərlərini tapmaq və dərindən tədqiq etmək kimi çox müqəddəs və təxirə salınmaz bir vəzifə alimlərimizin qarşısında durmaqdadır.

Belə gövhərlərin ən sirli və həm də ən qiymətliilərindən biri də Dədə Qorqud dastanları düzümüdür.

Mə'lum olduğu üzrə X-XI əsrlərdə vahid Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmış idi və bu xalqın hamısının ünsiyyət vasitəsi vahid ümumxalq dili də mövcud idi. Bu dil isə Qafqazda, Xəzər dənizinin höndəvərində, Orta Asiyada çoxdan bəri yaşamaqda olan bir çox qəbilə və tayfaların dillərinə quruluşca çox oxşar, mənşəcə isə qohum olmuş və elə ilk təşəkkül dövründən ümumən türk dillərinin görkəmli bir rolunu təşkil etmişdir.

Bir sıra türk dillərinin xalq dili halında formalaşmasında bu və ya digər dərəcədə rol oynamış olan oğuz və qıpcaq tayfaları bu dövrdə azərbaycanlıların qövmi tərkibində müəyyən və güman ki, az yer tutduqları halda, Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülündə oğuz və qıpcaq tayfa dilləri həlledici rol oynamışdır.¹

Xalqın qövmi tərkibində müəyyən yeri olan, dilinin təşəkkülündə dili əsas olan bu və ya digər tayfanın başqa sahələrdə, xüsusən xalqın mədəniyyətində, sənətində az-çox iz buraxacağı, bə'zən hətta qüvvətli tə'sir edici, istiqamət verici qüvvə olaacağı da mümkündür.

Adətən belə olur, yenice təşəkkül tapmış olan xalq və ya yenice təşəkkül tapmış ümumxalq dili hələ bir müddət öz daxilində əvvəlki qəbilə və ya tayfa xüsusiyyətlərini yaşadır. Bunların bə'zisi isə tədricən ümumiləşir, bə'zisi məhdudlaşır, ümumiləşmiş vahidlərin qarşısında məğlub olub sıradan çıxır. Belə xüsusiyyətlər bə'zən hətta uzun zaman qala bilər.

¹ Bu haqda nisbətən ətraflı təsəvvürə malik olmaq üçün "Oğuz-qıpcaq lisanı ünsürləri" adlı məqaləmizə baxılsın. ("Azərbaycan Dil İnstitutu əsərləri", 1949, N-1).

Belə hal Azərbaycan ümumxalq dilinin ilk dövründə də olmuşdur; hətta əvvəlki tayfa dilləri ümumxalq dilinin ləhcələri kimi bir müddət yaşamış; xüsusən şəhərlilər danışığında sinonimlər müvaziliyi (müxtəlif tayfa dilinə mənsub eyni mənalı vahidlərin müvazi işlənməsi) bir müddət davam etmiş, ədəbi dilde də iz salmışdır.

Azərbaycan xalqının təkçə dilində yox, məişət və mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində də, bu cümlədən Azərbaycan folklorunun, musiqisinin bir sıra nümunələrində də əvvəlki tayfaların sözü və ya başqa izi indi də saxlanmaqdadır. Məsələn, müasir ümumxalq danışığı dilində, ədəbi və elmi dilde işlənən "bayatı", "əfşarı", "varsığı", "qaytağı" və bu kimi bir sıra folklor-musiqi terminləri mənşəcə oğuz tayfalarının adları ilə bağlıdır.

Yenicə xalq halında təşəkkül tapmış azərbaycanlılar arasında həm tədricən ümumiləşdirilmiş, həm də tədricən məhdudlaşdırılmış qəbilə, tayfa xüsusiyyətlərini müxtəlif cəhətdən əks etdirən ən mükəmməl söz və saz-folklor abidələrindən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının Drezdindəki yazma nüsxəsi haqqında XLX əsrini başlanğıcında elm aləminə ilk məlumat verilmiş və bu əsər dünyanın bir çox məşhur şərqşünaslarının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə bütövlükdə 1916-cı ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Bundan sonra 1938-ci ildə yenə İstanbulda, 1939-cu ildə isə Bakıda nəşr olunmuşdur. Elə buna görə də dastanlar ətrafında hələ XIX əsrdə başlanmış olan gədcə qat işi məhz XX əsrdə daha da geniş miqyas kəsb etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını tədqiq edən alimlər bu dastanlarla ya doğrudan-doğruya, ya dolayı yolla bağlı olan bir sıra ciddi elmi məsələlərdən bəhs etmişlər. Bə'ziləri bu dastanların antik dünya ilə əlaqəsindən, qədim türklərlə bağlılıq dərəcəsindən, bu dastanların yaranma mühitindən; bə'ziləri bu dastanların yaradıcılarından, onların məkanlarından, zamanlarından danışmışlar. Bə'zi tədqiqatçılar bu dastanlarla bu və ya digər türk dilli xalq folklor əlaqəsindən, izindən, bə'ziləri ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən - Dədə Qorqud, Qazan xan, Bayandur xan

və başqalarının əfsanəvi və ya tarixi şəxsiyyət olub-olmamlarından bəhs açmışlar.

Tədqiqatçıların bir çoxu ayrı-ayrı sözlər, ifadələr haqqında da mülahizə söyləmişlər və bəzi dil xüsusiyyətlərindən də bəhs açmışlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir çox əsas və mühüm cəhətləri ya dürüst aydınlaşdırılmamış, ya da tamamilə tədqiq edilməmiş qalmışdır.

Lazımınca tədqiq edilməmiş və bir sıra hallarda aydınlaşdırılmamış, bəzən isə müasirləşdirmə yolu ilə daha da qarışdırılmış abidələrdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə əlaqədar olaraq tədqiq edilməli məsələlərdən birisi, fikrimcə birincisi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili məsələsidir.

Bu əsər "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilinə həsr edildiyindən, əsl mətləbə başlamadan, bəzi vacib məsələlər haqqında müxtəsər də olsa, burada danışmağı lazım bilirik.

* * *

Mə'lum olduğu üzrə "Kitabi-Dədə Qorqud" 12 boy-dastan və bir müqəddimədən ibarət məcmuədir.

Bu dastanları tədqiq edən alimlərin bəziləri müqəddimənin sonralar bu dastanları yazıya köçürən bir şəxs tərəfindən əlavə edildiyini də dastanlarla doğrudan-doğruya, üzvi surətdə bağlı olmadığını söyləmişlər.

Orxan Şaiq Gögyay tərəfindən nəşr edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsindən bizə hələlik ancaq bəzi parçaları mə'lum olan Oğuznamədəki atalar sözləri məcmuəsindən belə görünür ki, müqəddimə doğrudan da sonradan yazılmış və Dədə Qorqud dastanları ilə "Oğuzname"nin eyni mənşə ilə əlaqədar cəhətləri vardır.

Hətta bu Oğuznamədəki atalar sözləri məcmuəsində olan atalar sözləri ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" müqəddiməsindəki atalar sözlərinin bir qismi, yaxud bunlardakı ifadə tərzini, ibarətlər, demək olar ki, eynidir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qətiyyətlə demək olar ki, bunlar başqa-başqa əsərlərdir, hər birinin öz quruluşu, öz məzmunu, xüsusi mövzusu, müstəqil süjeti vardır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı dastanlar bu şəkildə XII əsrdən qabaq və VIII-IX əsrlərdən sonra Qafqazda daha doğrusu Azərbaycanda yaşayıb yaratmış olan dedələr - ozanlar tərəfindən məharətlə qurulub-qoşulub el-oba arasında yayılmışdır.

Əlbəttə, burada nağıl edilən vəq'ələrin hamısı bu dövrdə baş vermiş hadisələr deyildir. Bu dastanlarda çox qədim dövrlərə aid hadisələr, əxlaq qaydaları, məişət tərzı də bu və ya digər şəkildə əks olunmuş. Hətta bunlardan bəzilərinin doğrudan-doğruya keçmişlə əlaqədar olduğuna işarə də edilir. Məs.:

1) "Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarqış idi, duaları müstəcib olurdu". (R. 38).

2) "Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə ox atardı, oxı nər-də düşsə anda gərdək dikərdi". (R. 48).

3) "Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi, iki eləsə ol oğlanı qəbul eləməzlərdi". (R.72).

4) "Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə ad qomazlardı". (R. 39).

Lakin bə'zi motivlər çox qədim zamanlardan yaranmış olsa da, zamana ilə səsləndirilmiş və yeniləşdirilmişdir.

Bə'zi tədqiqatçılar bu dastanların XIII əsrdən əvvəl yaranıb yazılmış olduğunu təsbit etmək üçün bir sıra ilk tarix mənbələrindən əğlabatan dəlillər göstərmişlər. Bu dəlilləri, əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır. Lakin belə bir cəhəti də qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, dastanların "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı süjetdə və quruluşda nə zaman, harada və kimlər tərəfindən yaradılmış olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məhz bu dastanların süjetini diqqətlə yoxlamaq daha əlverişli və inandırıcı dəlillər verə bilər.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl bu dastanlarda nağıl edilən vəq'e və hadisələrin, eləcə də qəhrəmanların coğrafi mövqelərini nəzərdən keçirək.

Dastanlarda oğuz elinin məişət və qəhrəmanlığından bəhs olunur.

Oğuz eli əsasən 24 sancaqdan (R. 117) - bəylikdən ibarətdir. Bunlar iki qola ayrılır: iç oğuz və taş oğuz (R.9, 165), bu qollar "Oğuznamə"də qeyd edildiyi kimi bə'zən uçuq (üç ox? uc ox?) və bozuq (boz ox?)-da adlanır. (R. 165, 171).

Bunların vətənləri Gəncə, Bərdə, Şərur, Dərəşanı, Alınca çay, Alınca qala, Gökçə kölü, Qazlıq dağı (Qafqaz dağı), Dərbənd yaxınlığı, Gürcüstan yaxınlığıdır.

Bunlara yaxın qonşu yerlər - Gürcüstan, Axsqa, Dumanin (Tumanisi?) Dəmir qapı Dərvənd-Qıpçaq və sairədir.

Bunların nisbətən uzaq səfər etdikləri yerlər əsasən Rum eli, İstanbul, Trabzon, Bayburd, Qara dəniz kənarlarıdır.

Dastanlarda hadisələrin gedişindən belə mə'lum olur ki, bunların qonşuluğunda adları çəkilən yerlərdə və uzaq səfər etdikləri yerlərdə hələ oğuzlardan heç bir əsər olmadığı kimi, islamıyyəti qəbul etmiş başqa xalq və ya tayfa da yoxdur. Bu ətrafda yaşayanlar ya xaçpərəstlər, ya da büt-pərəstlərdir.

Deməli Bayburdda, Trabzonda, İstanbulda, ümumən Rum elində və Qara dənizin cənub sahillərində hələ nə oğuzlar, nə də səlcuqilər vardı. Belə isə, bu dastanlarda XI əsrdən əvvəlki dövrdəki, yə'ni hələ kiçik Asiyada oğuzlar olmadığı bir dövrdəki oğuzlar təsvir olunur və bu oğuzlar Orta Asiyada deyil, Kiçik Asiyada deyil, məhz Qazlıq dağı ətkələrində - Qafqazda, həm də Dərbənddən şimalda yox, məhz Azərbaycanda ağban evlər, ala seyvanlı saraylar qurub yaşayan oğuzlardır. Bu oğuzlar artıq bu dövrlərdə azərbaycanlıların etnik tərkib hissəsinə daxil olmuş və Azərbaycan xalqının müəyyən hissəsinə çevrilmiş oğuzlardır, daha doğrusu oğuz və qıpçaq qəbilə dilləri əsasında təşəkkül tapmış olan ümumxalq Azərbaycan dilində ünsiyyət edən azərbaycanlılardır.

Buna görə də biz deyə bilərik ki, "Dədə Qorqud" dastanlarını IX-XII əsrlər arasında Azərbaycanda ümumxalq Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yaymışlar; çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanılıb, yazıya köçürülüb "Kitabi-Dədə Qorqud" düzəldilmişdir.

Dədə Qorqud dastanları Azərbaycanda yarandığı üçün onun izləri müxtəlif məzmun və şəkildə əsrlərdən bəridir ki, azərbaycanlılar arasında yaşamaqdadır.

Avropanın məşhur səyyahlarından Adam Oleari 1538-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman, burada Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Dədə Qorqudun, Qazan xanın və arvadı Borla xatunun burada qəbirləri olduğunu xəbər vermişdir. Yəni 17-ci əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş məşhur şərq səyyahı Övliya

Çələbi isə Dərbənddəki Dədə Qorqud qəbrinin şirvanlılar tərəfindən müqəddəs sayıldığını yazmışdır.

Dədə Qorqud dastanlarında və ya "Kitabi-Dədə Qorqud" müqəddiməsində bu və ya digər şəkildə işlənmiş olan bir çox tipik idiomlar, ibarələr, məsəllər və atalar sözləri Azərbaycanda indi də canlıdır, xalqımızın dilindən daima eşidilməkdədir.

Dastanlardakı bir çox motivlər isə digər dastanlarda, nağıllarda rəngarəng silsilə halında yaşadılmışdır. Məgər "Aşıq Qərib"dəki bir sıra hadisələr Bamsı beyrək boyundakı hadisələrlə, vəq'ələrlə səslenmirmi?

Məgər nağıllarımızdakı kəllə gözlər təpə gözü xatırlatmırmı?

Əlbəttə, belələrini sadalamaq olar. Bu isə çox maraqlı tədqiqat mövzusuudur.

Belə bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar arasında, Övliya Çələbinin hələ 17-ci əsrdə qeyd etdiyi kimi, Dədə Qorqud müqəddəs şəxs sayıldığı kimi, əfsanəviləşdirilmişdir də, hətta xalq arasında belə bir e'tiqad yaranmış ki, guya dildə olan sözləri Dədə Qorqud yaradıb, mə'nalandırmışdır. Buna görə bə'zi sözlərlə mə'naları arasında uyğunsuzluq olduğunu gördükdə, bunları səhv və nahaq belə düzəltmiş olduğunu da e'tiraf edərək demişdir:

Gəlino ayran demədim mən Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədim mən Dədə Qorqud.
İgnəyə tikan demədim mən Dədə Qorqud,
Tikana yırtan demədim mən Dədə Qorqud.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, bu misal xalq arasında çox yayıldığı üçün M. F. Axundov da vaxtilə düzəltmiş olduğu yeni əlifba ilə yazının asanlığını nümayiş etdirmək üçün bir sıra məşhur misal və məsəllər kimi bu misraları da öz xətti ilə hələ yüz il bundan əvvəl qeydə almışdır.

M. F. Axundov bu misalı xalqın danışığında deyildiyi kimi yazdığından "Qorqud" deyil "Xortxort" yazmışdır.¹

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Dədə Qorqudla əlaqədar olan əfsanə, dastan, nağıl və sairə türk dilli xalqların bə'zi-

¹ "M. F. Axundovun arxivində Dədə Qorqudun izi" adlı məqaləmizə ("Ədəbiyyat və incəsənət" N-16, (21 aprel 1957-ci il) baxınız.

lərində də vardır. Orta Asiyanın bir sıra xalqlarında hətta "Dədə Qorqud" evəzinə "Korkud ata" adı işlənir. Türkmənlərdə Dədə Qorqud hətta bizim bə'zi nağıllarımızdakı Xizr kimi övliyalardan sayılır. Müxtəlif səyyahlar Orta Asiyada da, Dədə Qorqudun, Banu çiçəyin qəbri olduğunu söyləmişlər.

Dədə Qorquddakı "Bamsı Beyrək" boyu tamamilə başqa bir şəkildə özbəklərdə "Alpamış", qazaxlarda isə "Alpamıs" dastanları üçün əsas olmuşdur.

Əlbəttə bu, əcəyib bir hadisə deyildir. Bizdə "Aşıq Qərib", "Tahir və Zöhrə", "Əmrəh" və onlarca başqa dastanlar vardır ki, əsli, mənşəli Azərbaycanla bağlı olduğu halda, qonşu xalqlara da keçmiş, başqa şəkə salınaraq Özbəkistanda özbək, Türkmənistanda türkmən dastanı olmuşdur. Mə'lum olduğu üzrə "Koroğlu" bizim 17 qolu olan müstəqil dastanımız olduğu kimi, özbəklərdə 40-dan artıq qolu olan tamamilə müstəqil, yə'ni onların özlərinə məxsus olan başqa bir dastandır. Ermənilərdə, gürcülərdə, kürdlərdə, bütün Orta Asiya xalqlarında, Osmanlı türklərində də bu dastan vardır.

Molla Nəsrəddin isə daha böyük bir miqyasda yayılmışdır, Biz bu fikirdəyik ki, hər bir legendar, yaxud real tarixi şəxsiyyətlə bağlı olan hər hansı bir əsər onu yaratmış xalqın öz yaradıcılıq məhsuludur. Bu mə'nada "Alpamış" özbəklərin, "Alpamıs" qazaxlarındır. İçərisində "Alp-Bamsı" yə'ni Bamsı Beyrəyə aid xüsusi boy olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları isə azərbaycanlılarındır.

II ABİDƏNİN TƏDQIQINDƏ BƏ'Zİ XÜSUSİYYƏTLƏR

"Kitabi-Dədə Qorqud" cənub qrupundan sayılan türk dillərindən birində, yə'ni Azərbaycan dilində olduğundan və onun üzərindəki "Əla lisani taifeyi-oğuzan" (yə'ni: oğuz tayfalarının dilində) ibarəsi düzgün və dəqiq anlaşılmadığından, eləcə də bu dastanların daxili quruluşuna xas olan xalq yaradıcılığının bə'zi incelikləri, xüsusən folklor üçün çox mühüm şərt olan söz və saz həmahəngliyi nəzərə alınmadığından bu dastanları tədqiq edərkən, oxuyarkən və nəşrə hazırlayarkən bir sıra yanlışlıqlara da yol verilmişdir. Bunlar müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olduğu kimi müxtəlif şəkillərdə də təzahür etmişdir. Bunların

hamısından bəhs etməyə ehtiyac da yoxdur; lakin bu dairədə az-çox təsəvvür sahibi olmaq üçün, fikrimizcə, bə'ziləri haqqında danışmaq faydalı olar.

Mə'lum olduğu üzrə, ümumxalq Azərbaycan dili oğuz və qıpcaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı üçün ilk dövrlərdə hər iki qəbilə dilinə xas olan müəyyən ünsürlər, hətta eyni mə'nalı ünsürlər, ümumxalq dilində müvazi surətdə işlənmişdir. Belə müvazilik hətta ilk dövrlərdə folklor və yazılı ədəbiyyat əsərlərinin dilində də müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilində belə müvazilik getdikcə azalmış olsa da, ümumiyyətlə XVIII əsrə qədər nəzərə çarpacaq dərəcədə davam etmişdir.

Məhz buna görə də Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin əsərlərində işlənən

olmaq	- <i>bolmaq</i>
etmək	- <i>qılmaq</i>
getmək	- <i>varmaq</i>
demək	- <i>aytmaq</i>
toy	- <i>dügün</i>
yaxşı	- <i>ycg</i>
sağ	- <i>esou</i>
etmə	- <i>ctmenom-etmezəm</i>
alavuz	- <i>alalım</i>

və bu kimi onlarla qəbiləvi sözlərin, onlarla sinonim şəkildələrin müvaziliyi məhz bu prosesin izidir.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, sonralar həm-mə'nə ərəb və fars sözləri ilə əsl Azərbaycan sözlərinin mübarizə müvaziliyi də Azərbaycan ədəbi dilində xüsusi şəkildə əks olunmuş və uzun müddət davam etmişdir. Hətta bu mübarizədə bir sıra əsl Azərbaycan sözləri məğlub olmuş, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, unudulmuş, bunun əvəzinə ərəb və fars sözləri vətəndaşlıq qazanmışdır.

Bu prosesi Mirzə Məhəmməd Əfşar keçən əsrin ortalarında yazmış olduğu "Fənni sərf-nəhvi türki" kitabının müqəddiməsində belə təsvir etmişdir:

"Əgər bir kəs İstanbulda (atəş) əvəzinə (od) və ya Azərbaycanda (cəhənnəm) əvəzinə (damu), (naxoş, naçaq) bədəlinə

(sayrı) söyləsə əksəriün-nas muradını anlamayıb suala məcbur olur"¹

Buna görə də hər hansı bir dildən bəhs edərkən onun hansı şəraitdə və inkişaf pilləsində olduğunu nəzərə almaq zəruridir. Xüsusən dil abidələrindən bəhs edərkən abidənin dilində nəzərə çarpan hər bir iri və ya xırda faktı birdən-birə katib xətası, imla və ya əlifba belası hesab edib diqqət mərkəzindən uzaqlaşdırmaq tədqiqatçını yanlışlığa gətirib çıxara bilər.

Məhz bu səbəbləri aydınlaşdırmayınca dil abidəsinin dilindən bəhs açmaq, dil faktlarını düzgün izah etmək mümkün deyildir.

Bunlardan başqa, bu və ya digər bir abidənin dilini düzgün oxuya bilmək üçün abidənin necə abidə olduğunu, məzmununu, şəklini, janrını, üslubunu daxili quruluş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, ölçüb-biçmək, abidənin zahirini və batinini dərk etmək lazımdır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir sıra sözlər, ifadələr və ya dil hadisələri var ki, bunları dürüst oxumaq, mənalandırmək və ya izah etmək işində bizə bu dastanlardakı qoşmaların, şe'rlərin, atalar sözlərinin üslubi, poetik xüsusiyyətləri, quruluşu və ya ümumi mənası, xüsusən bu əsərdə xüsusi çəkiyə malik olan sözlə saz uzlaşması kimi folklorla xas olan bir əlamət xeyli kömək edə bilər.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək.

Mə'lum olduğu üzrə, Azərbaycan folklorunda, xüsusən mənzum əsərlərdə sözlərin fonetik tərkibi həmişə sözlə saz ahəngi uzlaşmasının ən yaxşı vasitələrindən biri olmuşdur.

Bu vasitədən aşiq yaradıcılığında, eləcə də yazılı ədəbiyyatımızda müxtəlif şəkillərdə istifadə olunmuşdur. Hətta belə fonetik əlamətlər əsasında folklorlarda, xüsusən aşiq ədəbiyyatında, "dodaq dəyməzlər" yaranmışdır. Elə buna görə də, məsələn, aşiq Ələsgərin dodaq dəyməz təcizlərini çap etdirən folklorçu belə təcizlərdən birində ("Aşiq gərək sirrini versin halala" misrasında "versin" sözünü, digərində "Ələsgərim" sözünü səhv vermişdir;² çünki bu sözlərdəki "v" və "m" səsləri dodaqsız tələffüz edilməz; belə isə aşiq Ələsgər burada "versin" sö-

¹ Azərbaycan EA Əlyazmaları fondu.

² "Aşiq Ələsgər", Azərənşr, 1937, səh.128 və 129.

zünü yox, bəlkə də "desin" sözünü işlətməmişdir. Eləcə də "Ələsgərım" əvəzinə bu sözü yəqin, başqa bir fonetik sonluqla işlətməmişdir.

Buna bənzər vasitələrə, faktlara əsaslanaraq, daha qədim zamanlarda dil abidələrindəki bu və ya digər sözü, ifadəni müəyyənləşdirmək və əslini bərpa etmək olar. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Yegmək boyunda" Yegnək allahı öyərəkən belə deyir:

Sənin, boyun-qəddin, yoq,
Ya cismle cəddin yoq.
Urduğın ulatmayan ulu tanır,
Basduğun bəlürtməyən bəllü Tanır,
Götürdüyün görkə yetürən görklü tanır,
Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tanır...

Göründüyü kimi buradakı misraların tərkibində olan sözlərin bir qismi baş səslərinin həmcinsliyinə görə (*ci.*, *cə.*, *ur.*, *ul.*, *ba.*, *bə.*, *gö.*, *qa.*, *qə.*) seçilib buraya yerləşdirilmiş, beləliklə də uzlaşdırılmışdır ki, bu da söz sənətkarlığının xüsusi şəkillərindən biridir və Dədə Qorqud dastanlarında bə'zi sözləri düzgün oxumaq, əslinə müvafiq bərpa etmək üçün məhz bundan da istifadə edə bilərik.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "Salur Qazanın tutsaq olduğu ... boyda" Qazanın qopuz çalıb kafiri "öydüyü" zaman söylədiyi ilk qoşmada bir sıra sözlər var ki, bu sözləri "Kitabi-Dədə Qorqud"un bə'zi nəşirləri düzgün oxuya bilmədiklərini qeyd etmişlər, bə'ziləri isə qeydsiz-şertsiz bir cür oxumuşlar; nə üçün belə oxuduqlarını da izah etməmişlər.

Bu parçanın hər bir misrası bir say sözü ilə başlamış və şert-güzəşt şəklində olan fe'li xəbərin bağlandığı əsas xəbəri ifadə elən fe'l də və ya bu fe'li xəbəri müəyyənləşdirən söz də baş səslərinə görə misranın başındakı sayın baş səsi ilə həmcinsləşdirilmişdir. Məs.:

Əlli bin ər gördümse ol vermədim
misrasında sözlər "əl" səs tərkibinə görə, yaxud:
Səksən bin ər gördümse səksənmedim
misrasında "səks" səs tərkibinə görə həmcinsləşdirilmişdir.

Buradan aydın olur ki, bu parçada əslində olmuş birinci misra ilə ikinci misra birləşdirilmişdir. Çünki qayda üzrə so-

nuncu xəbər və ya xəbəri bu və ya digər şəkildə aydınlaşdıran söz mütləq misranın başındakı say sözü ilə ilk səslərinə görə həmcins olmalıdır; halbuki "bin" sayı ilə "oyun"sözü arasında belə bir həmcinslik yoxdur.

Diqqətlə yoxladıqda mə'lum olur ki, "oyun" sözü ilə belə bir həmcinslik "on" sayında vardır və, ümumiyyətlə, buradakı misralarda say 10-10 artırılır; buna görə də birinci misra (Bir min) yaxud (Bin-bin) olanda, ikinci misra (igirmi min) yox (on min) olmalıdır. Bizim mülahizəmiz doğru isə, bu zaman belə bir nəticə çıxarmaq lazım gəlir ki, əslində bu parçanın birinci misranı: (Bin yaxud bir bin ərdən yağı gördümsə... dedim)¹ ikinci misranı isə: (On bin ərdən yağı gördümsə oyunum dedim) - olmuşdur.

Eyni qayda ilə yoxladıqda mə'lum olur ki, bu parçada əslində "70" sayı ilə başlanan bir misra da olmuşdur: lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsində bu misra yerli-dibli yoxdur.

Belə fonetik həmcinsliyi nəzərə alıb bu parçadakı bir sıra sözün daha düzgün oxunuşunu və mə'nasını aydınlaşdırma bilərərik.

Məs.: "yigirmi bin" sayı ilə başlanan misranın sonuncu xəbəri ərəb əlifbası ilə **بيلالم** yazılmışdır. Bu sözü oxuya bilmədiyini Gilisli Rifət şərti işarə ilə göstərmişdir.

Orxan Şaiq Gögyay bu sözü "yılamadum" oxumuşdur. (107s.).

H. Araslı isə bu sözü "boylamadım" oxumuşdur. (145 c.).

V. V. Bartoldun bu sözü necə oxuduğunu qət'i deyə bilməsək də, rusca tərcüməsindən mə'lum olur ki, o, bu sözü "я не искал спасения"² - deyə tərcümə etmiş və eyni zamanda haşiyədə göstərmişdir ki, "В подлиннике неперево­димая фигура аллитерации (подбор слов, начинающихся с одного и того же звука)". V. V. Bartoldun bu qeydindən mə'lum olur ki, o, bu (parçada, ya bu misrada sözlərin səs həmcinsliyinə görə seçildiyini başa düşmüş və çox ehtimal ki, elə buna görə də bu sö-

¹ Birinci misrada "bin" yaxud "bir" sayına baş səsə görə hansı sözün işlənmiş olduğunu qot'ələşdirmək olduqca çətindir.

² "Деде Коркут"- перевод акад. В. В. Бартолда, изд. АН Азсрб. ССР, Баку, 1950, стр. 141.

zün birinci hərfini ب (b) deyil, ي (y) oxumuş və ييلا ملام şəklində göçürmüş.¹ Çünki misranın başındakı "yigirmi" sözünün də baş səsi "y"-dir.

"Otuz bin" sayı ilə başlanan misrada baş səsi həmcinsləşən söz اوته şəklində yazılmış və bu sözü Gilisli də (155), Orxan Şaiq də (107), Araslı da (145) "ona" yə'ni "on miqdarına" kimi oxumuşlar. Lakin V. V. Bartold fonetik həmcinsləşdirməni nəzərə aldığına görəmi, ya başqa bir mülahizə iləmi, nə üçünsə, bu sözü اوته şəklində yazmış və rus dilinə "Ota saydım" mə'nasına "считал травой"² tərcümə etmişdir.

Bizcə Bartold tamamilə doğru oxumuşqdur və "otuz sözü ilə "ot" sözü baş səslərinə görə həmcinsdir.

"Altmış bin" sayı ilə başlanan misranın-cümlənin xəbəri ايتشدم şəklində yazılmışdır.

Gilisli Rifət işarə edərək bu sözün anlaşılmadığını bildirmişdir.

Bu sözü Orxan Şaiq "aytışmadım", Araslı isə "itışmədim" oxumuşdur.

Bu sözü Bartoldun necə oxuduğunu rusca tərcüməsindən bilmək olur; o bu sözü " né vstupal v pereqovori"³ mə'nasına tərcümə etmişdir ki, bizcə bu doğrudur və buradan aydın olur ki, Bartold bu sözün "itmək" yox "demək", "söyləmək" mə'nasına olan "aytmaq" məsdərindən olduğunu düzgün tə'yin etmişdir.

Doğrudan da "altmış" sözü ilə "itışmək" sözü yox, məhz "aytışmaq" sözü ilk səslərinə görə həmcinslidir; buna görə də Bartold və Orxan Şaiq bu sözü doğru oxumuşlar və misra bütövlükdə "Altmış bin ər gördümsə, aytışmadım" şəkildə oxunduqda əslinə müvafiq olur.

"Doqsan bin" sayı ilə başlanan misranın-cümlənin də xəbəri bə'zi nəşirlər tərəfindən ya anlaşılmamışdır, ya da düz oxunmamışdır. Bu misranın-cümlənin əsas xəbəri طوناتدم şəklində yazılmışdır.

¹ V. V. Bartold tərəfindən köçürülmüş surətə bax. (Azərbaycan EA Əlyazmaları fondu).

² "Деде Коркут", стр.141.

³ Успех ората.

Mə'lum olduğu üzrə طوناتمق (donatmaq) "Kitabi-Dədə Qorqud"da "don vermək", "don geydirmək", daha doğrusu "geyim-paltar bəxş etmək" mə'nasına "don" ismindən düzəldilmiş feildir.¹

Bu sözü Gilisli aşılaşılmaz sözlər kimi işarə etmişdir (155), Orxan Şaiq "tonatmadum", Araslı isə "dunatmadım" (145) şəklində oxumuş və hansı mə'nanı ifadə etdiyini göstərməmişdir. V. V. Bartold bu sözü "u men ne spiralo dıxanie" kimi tərcümə etmiş və buradaca mö'tərizədə bir sual işarəsi də qoymuşdur (141).

Sözlərdəki baş səslərin həmcinsləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda bu sözün ilk səslərinin "do" səslərindən ibarət olması şəbhəsizdir.

V. V. Bartoldun tərcüməsindən anlaşılan mə'nanın əsərin ruhuna uyğunluğunu nəzərə aldıqda, müasir Azərbaycan dilində işlənən "donuqmaq", "donub qalmaq", "dona qalmaq" kimi ifadələr yada düşür; buna görə də bu sözü "donuqmadım" oxumaq daha düzgün olardı; çünki "donuqmadım" sözü məzmunu daha çox uyğun gəlidiyi kimi, xüsusən sür'otlu tələffüzdə baş səslərinə görə "doqsan" sayı ilə daha çox həmahəngdir.

Bu faktlardan biri daha aydın olur ki, dil abidələrini oxumaq, sözləri, qrammatik əlamətləri düzgün izah etmək üçün bir çox faktlardan, hadisələrdən, daxili və xarici vasitələrdən istifadə etmək lazımdır və burada bə'zən faktlarla yanaşı əqli gümanlara da yol vermək mümkündür.

Bə'zən hətta bir mənbədə eyni sözün, eyni qrammatik əlamətin ən azı iki növdə yazıldığı hallar da olur.

Belə ikiliyi və ya müxtəlifliyi hər zaman bir formada sabitləşdirmək olmaz; çünki belə müxtəlifliyin də səbəbləri müxtəlif ola bilər. Əgər abidədə həm "kim" həm "ki", həm "o" həm "ol", həm "bile" həm "birlə", həm "dan-dən" həm də "-din..." yazılmışsa, bunları bir formada sabitləşdirmək olmaz.

Bə'zən müxtəlif şəkilçi ərəb əlifbası ilə əsasən bir şəkildə yazılır. Əlbəttə, belələrini düzgün oxumaq üçün sözün, ifadənin və ya bütün cümlənin məzmununu, bə'zən bu və ya digər sözün, şəkilçinin dildə nə zamandan işlədiyini də nəzərə almaq lazımdır. Məs.: "Kitabi-Dədə Qorqud"da bə'zi boyun so-

¹ Məs.: "Ac görse doyardı, yalın görse donatdı..." (R. 9).

nunda Dədə Qorqud yömlərində **اوی اولموش** **اخر صوک** **اوی اولموش** ibarəsi vardır ki, buradakı sözlər bə'zən tamam başqa bir söz kimi, bə'zən isə tərkibindəki hərflərdən bə'ziləri dəyişdirilərək, yaxud tərkibə müəyyən hərf artırılaraq yazılmışdır.

Belə olduqda hansını əsas götürməli?

Burada dilin qrammatik inkişaf tarixi və bir sıra qrammatik və fonetik qanunların nəzərə alınması zəruridir.

Buradakı **کل**-gəl, **کت**-get, **اول**-öl feillərinin qəbul etdiyi şəkilçilərin müxtəlif şəkillərdə yazılışı nəzərə çarpır:

Biz əgər 37-ci səhifədəki **ککیمو** kimi yazılışı hesaba almasaq və bunları adi savadsızlıq səhvi hesab etsək belə yenə, həmin sözlərin ... **اولموش**, **اولمالی**, **اولملی**, **کلمه لی** ... olmaq üzrə iki-üç şəkildə yazılışı bu sözə bitişən şəkilçinin heç olmazsa **مه لی**, **یملو**, **مالی**, **مالی** şəkillərində yazılması bu şəkilçilərin dilimizdəki ya -malı-məli və ya ımlı-imli, umlu, ümlü şəkilçiləri kimi anlaşılmasına səbəb ola bilər.

Əlbəttə, gəlməli, getməli, ölməli, deyə bildiyimiz kimi gəlimli, gedimli, ölümlü şəklində də bu sözləri işlədə bilərik.

Bəs "Kitabi-Dədə Qorqud"da hansı işlənmişdir?

Burada da təkcə forma kömək edə bilməz; məzmun mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bundan başqa burada müəyyən fonetik qanunun imlada sabit təzahürü vardır ki, bu da bizə kömək edə bilər.

Məs.: "get" sözü hər yerdə samitlə başlanan şəkilçi qəbul etdikdə "**ت-ت**" hərfi ilə yazılmışdır.; madam ki, burada "**ت-ت**" deyil, "**د-د**" yazılmışdır, deməli burada "ged" sözüne bitişdirilən şəkilçi saitle başlanan bir şəkilçi olmalıdır; o halda samitlə başlanan -malı-məli şəkilçisi haqqında burada söhbət ola bilməz. Buna görə də **کل**-gəl sözünün **گلمو** (gəlimli) şəklində yazılışı doğrudur, **گلمه لی** (gəlməli) şəklində yazılışı səhvdir; eləcə də **اولموش** (ölümlü) şəklində yazılış daha doğrudur, **اولمالی** (olmalı və ya ölməli) şəklində yazılış tamamilə yanlışdır.

Nəhayət, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, vacib şəkilçisi — -malı/-məli dilimizdə nisbətən yeni hadisədir. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"da malı/-məli ola bilməzdi.

Məhz belə halları nəzərə alaraq hələ 1938-ci ildə yuxarıdakı ibarələri "gəlimli gedimli dünya, axır son ucu ölümlü dünya" tərzində oxumağı daha doğru hesab etmişik.¹

Son zamanlarda əldə edilmiş Vatikan nüsxəsində yazıda hərəkətlər də qoyulduğundan sözlərin və şəkillərin daha dürüst tələffüzünü müəyyənləşdirməyə bu nüsxə xeyli kömək edə bilər.

Məhz Vatikan nüsxəsində həmin ibarələrdə bizi maraqlandıran sözlərdəki şəkilçilər hərəkətlərlə yazılmış (كَلِمًا، كَيْدًا، وَتِيْهًا، وَتِيْهًا، وَتِيْهًا)² ki, bu fakt bir daha sübut etdi ki, sözlərin və şəkilçilərin oxunuşu işində bizim tədqiq yolumuz tamamilə dürüstdür və doğru nəticələr verir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1000 il bundan əvvəl yaradılmış bir əsərin dilini tam və dəqiq təsvir edə bilmək və çıxarılan nəticələrin yüz faiz dürüst olduğunu da iddia etmək, əlbəttə, çətindir.

III. SİNONİMLƏR MÜVAZİLİYİ HAQQINDA

A. Ümumi qeydlər

"Kitabi-Dədə Qorqud"un bizə mə'lum olan Drezden nüsxəsinin üstündə "Əla lisani taifeyi-oğuzan" (yə'ni "Oğuz tayfalarının dilində") sözləri qeyd edilmişdir. Buna görə də bu dastanların bir saf tayfa dilində olması haqqında fikir və mülahizə yürüdülmüş və bu dastanların dilindəki bu və ya digər söz yaxud qrammatik əlamət də məhz saf "oğuz dili" nöqtəyi-nəzərindən yoxlanılmışdır. Həqiqətdə isə vəziyyət başqa cürdür və "oğuz dili" ifadəsi müəyyən dövrün şərti anlayışında işlənmişdir. Yuxarıda etdiyimiz kimi, bu kitabın dilində danışan oğuzlar hələ 7, 8 və 9-cu əsrlərdən əvvəl Orta Asiya-Mərkəzi-Şərqi Avropada köçəri həyat sürən, müxtəlif tayfalarla o qədər də qarışmamış və nisbətən "saf" qalmış olan oğuzlar deyildir, bu oğuzlar Qafqaza gəlmiş, həm türk dilli və başqa dilli yerlilərlə,

¹ Ə. Dəmirçizadə- Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri-Bakı, -1938, s.52.

² Ettore Rossi-II. Kitabi-"Dədə Qorqud" Citta Del Vaticano, MCMLII (1952) səh.259.

Bundan sonra bu kitab "Vatikan" sözü ilə göstəriləcək, məs., Vatikan - s.259.

həm də digər türk dilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaqla öz yeni keyfiyyətilə azərbaycanlıların tərkib hissəsinə çevrilmiş olan oğuzlardır.

Buna görə də həmin bu "oğuz tayfasının dili" də əvvəlki oğuz dilindən fərqlənən bir dil olmuşdu; bu dil, əvvəlki oğuz dili xüsusiyyətlərindən əlavə, daha bir sıra başqa tayfa dil xüsusiyyətlərinə də malik bir dil halına düşmüşdü. Çünki oğuz tayfası da artıq, nəinki digər türk dilli tayfalarla, hətta qismən, M. Kaşğarının tamamilə doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, farslarla təmasda olmuş¹ və doğma sözlərinin bə'zisinin əvəzinə bu dillərdən bir çox sözlər alıb işlətməyə başlamışdılar. Buna görə də bunların dilində əvvəlki saflıq qalmamışdı. Bunların dili Azərbaycan xalqının tərkib hissəsinə çevrilmiş bir tayfanın dilidir və bu dil esrlərdən bəri müxtəlif tayfa və qəbilələrin dil xüsusiyyətləri ilə mübarizə və qaynayıb-qarışma şəraitində qalib gələn, vahid ümumxalq dili halına düşməkdə olan Azərbaycan dilinin əsasıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" məhz bu yenidən qurulma hadisəsinin özündə əks etdirən belə bir oğuz dilində, daha doğrusu oğuz və qıpçaq dil ünsürləri ilə qaynayıb-qarışdıqdan sonra təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilində, yaranmış ən yaxşı ilk abidədir.

Məhz buna görə də burada müxtəlif qəbilələrə mənsub, müxtəlif dillərdən alınma eyni mə'nalı yaxud sinonim sözlər, ifadə vasitələri, şəkilçilər, geniş dairədə və yanaşı - müvazi surətdə işlənmişdir.

Belə müvazilik isə ya çarpazlaşma, ya birləşmə yolu ilə qəbilə dillərindən formalaşan hər bir ümumxalq dilinin başlanğıcında ola bilən əlamətdar cəhətlərdəndir.

Buna görə də belə müvazilik həmin ilk dövrlərdə yazısız və yazılı ədəbi dili olan hər bir xalqın ədəbi dilində öz əksini tapmış olur.

Bütün xalqların dilində, xüsusən ilk dil abidələrində, belə müvaziliyin müxtəlif təzahürünü müşahidə etmək olar.

Belə müvazilik dilin bütün vahidlərində baş verə bilər və müxtəlif dövrdə, müxtəlif müddətdə müxtəlif şəkillərə də düşə

¹ Divan, I c.s.360 (Divan-sözü ilə M. Kaşğarının "Kitab Divan Lüğət-ot-türk" adlı əsəri göstərilir.

bilər. Bə'zən qoşa və ya müvazi işlənən söz, şəkilçi və ya ifadə öz şeklini, öz əslini uzun müddət saxlaya bilər, bə'zən isə, əksinə, az müddətdən sonra başqa bir vəziyyət yarana bilər. Unutmamalı ki, əslində müvazilik dildə olan mübarizənin bir növüdür və belə mübarizənin müxtəlif nəticələri olur:

a) Müvazi - qoşa işlənən müxtəlif dilə mənsub eyni mə'nalı sözlər "tamam fiziki bitişmə" ilə nəticələnir: yə'ni, iki müxtəlif söz heç bir dəyişikliyə uğramadan qoşulur və çox vaxt bu sözlərin ayrılıqda ifadə etdiyi məzmunu yaxın bir məzmun ifadə edən yeni qovuşuq-mürəkkəb bir sözlük əmələ gəlir. Belə qovuşuq sözlərə nümunə olaraq dilimizdə indi də işlətdiyimiz aşağıdakı sözləri göstərmək olar:

Məs.: "yığcam" - "yığ" - "cəm", "uzundraz" - "uzun" - "draz", "oyunbaz" - "oyuz", - "baz", "yancidar" - "yan" - "cidar", "bərri-biyaban" - "bərri", "biyaban" və s.

b) Bə'zən başqa işlənən eyni mə'nalı müxtəlif dilə mənsub olan vahidlər "kimyəvi surətdə" qaynayıb-qarışır, yə'ni burada qovuşan vahidlərin tərkibində olan səslərdən bə'ziləri düşür, nəticədə həmin vahidlər öz əslində uzaqlaşır, hətta belə vahidlərin tərkibi bitgin yeni vahid yaradır.

Buna misal olaraq Azərbaycan dilində işlənən "dışarı-dışarı" sözündəki "qa-rı" yönlük şəkilçilərini göstərmək olar. Mə'lum olduğu üzrə, müxtəlif qəbilə dilində yönlük hal şəkilçiləri "qa-rı" müvazi işlənmiş, bir müddət sonra "qa" əvəzinə "a" formalaşmış, nəhayət "arı" şəkilçisi donmuş halda sözə bitişmiş, buna görə də müasir dilə "dışarı" ilə müvazi surətdə "dışarıya" da işlənir.

v) Bə'zən müvazi işlənən sözlərin hər ikisi də ayrılıqda vətəndaşlıq hüququna malik müstəqil sözlərə çevrilir. Belə hallarda müxtəlif qəbiləyə mənsub eyni mə'nalı sözlərdən biri digərinə mə'naca güzəştə getmiş olur; yə'ni bu qoşa işlənən sözlərdən biri (çox zaman sonra daxil olan söz) öz mə'nasında qalır, digəri isə əvvəlki mə'nası ilə həmcins, qohum yeni bir mə'na kəsb etmiş olur. Məs.: daha əvvəlki dövrlərdə "adam" mə'nasına işlənən "kişi" və "övlad" mə'nasına işlənən "oğul" sözü, ərəb dilindən keçən "adam", "övlad" sözləri ilə mübarizə etmiş və sonra bu sözlərə güzəştə getməyə məcbur olaraq, məhdud bir mə'na kəsb etmiş, yə'ni indi "kişi" sözü "adam" deyil, adamların müəyyən cinsini həm də pəderşahi dövrə əlaqədar olaraq, hakim cinsini, yə'ni "erkək adamı" bildiren bir söz kimi iş-

lənilməyə başlamış. Eyni yolla "oğul" sözü də "övlad" sözünə güzəştə getmiş və daha məhdud bir məfhumu "erkək övlad" məfhumunu ifadə edən bir sözə çevrilmişdir.

q) Bəzən isə müvazi işlənən eyni mə'nalı müxtəlif dilə mənsub sözlər uzlaşa bilmir və nəticədə belə müvazi surətdə uzun müddət işlənərək mübarizə aparən sözlərdən biri məğlub olur, istə'maldən düşür, öz yerini rəqibinə tərk etmiş olur. Buna yüzlərcə nümunə göstərmək olar. Bu gün dilimizdə işlənən bir çox ərəb və fars sözlərinin məhz bu yol ilə dilimizdə vətəndaşlıq haqqı qazanmış olduğuna şübhəmi var?

Bugünkü azərbaycanlı üçün "damu", "uçmağ", "sayru", "çalap", "tanınan", "tanıq", "al", "us", "ün", "güz", "yazı", "əsən", "gələci", "suç", "əsruk", "arı" və bu kimi sözlər nə'mə-lum, qərib, yabançı sözlərdir. Azərbaycan dilində bu sözlərin əvəzinə artıq çoxdan bəri "cəhənnəm", "cənnət/behişt", "xəstə//azarlı/naxoş", "ibadət edən", "şahid", "hiylə/kələk", "oql", "səda", "payız", "səhra", "salamat", "söhbət", "günah", "sərxoş", "saf", "pak" və bu kimi ərəb, fars sözləri işlənir.

Müasir dilimizin indiki mərhələyə gəlib çatınca nə kimi hadisələrə uğradığını və ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövründə yaranmış olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un dil simasını dürüst dərk edə bilmək üçün məhz "Kitabi-Dədə Qorqud" dilindəki sinonimlər¹ müvaziliyini də nəzərdən keçirmək zəruridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında nəinki təkcə müxtəlif sözlərin müvaziliyinə, həm də müxtəlif şəkilçilərin, hətta fonetik xüsusiyyətlərin müvazilinliyinə rast gəlmək mümkündür. Burada müxtəlif dillərə mənsub eyni məzmunlu dil ünsürlərinin, tərz i ifadələrin qoşa işləndiyini müşahidə edə bilərik.

B. Söz müvaziliyi

"Kitabi-Dədə Qorqud"da söz müvaziliyinin başlıca iki növ təzahürünü müşahidə edirik.

a) Müvaziliyin birinci növü ümumxalq Azərbaycan dilinin əsl öz sözlərilə eyni mə'nalı ərəb və ya fars sözlərinin müvazi işlənməsidir. Məs.:

¹ Verilən izabətdən və çəkilən misallardan da mə'lum olduğu üzrə, burada "sinonim" sözü şorti olaraq daha geniş mə'nada, yə'ni eyni mə'nalı hər cür dil vahidi - ifadə, söz, şəkilçi və fonem -anlayışında işlənmişdir.

- 1) Ağ saqqallu pir-qocalar yənına buraqdı. (R.96)¹.
- 2) Evində qul-xələyi q dükənmiş (R. 63).²
- 3) Cümlə aləmləri yaradan allah-tanrı. (R.5).
- 4) Oğlan... cəngü-savaş³ etdi. (R.20).
- 5) Axır son ucu⁴ ölümlü dünya. (R.37).
- 6) Ol obada bir yaxşı-xub yigit sayrı düşmüş idi. (R.87).
- 7) Altun ayaq-sürəhilər düzülmişdi. (R.21).
- 8) Ağ birçəkli anan, yeri behişt⁵ olsun.
Ağ saqqallu baban, yeri uçmaq olsun. (R.21).
- 9) Yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə. (R.5).
- 10) Ani yedirər, içirər, ağırlar⁶ əzizlər göndərər. (R.5).

Bu misallardan aydın surətdə görünür ki, azərbaycanca "qoca" sözü eyni mə'nalı başqa dildən keçmə "pir" sözü ilə, azərb. "qul" sözü eyni mə'nanı verən "xələyi q" sözü ilə azərb."tanrı" sözü eyni mə'nanı verən "allah sözü ilə, azərb. "savaş" sözü eyni mə'nalı "cəng" sözü ilə, azərb. "son" sözü yaxud "son-ucu" sözü eyni mə'nalı "axır" sözü ilə, azərb. "yaxşı" sözü eyni mə'nalı "xub" sözü ilə, azərb. "ayaq" sözü eyni mə'nalı "sürəhi" sözü ilə, azərb. "uçmaq" sözü eyni mə'nalı "behişt" sözü ilə və s. müvazi surətdə işlənmişdir.

Müvazilinin bu növü aydın surətdə göstərir ki, "Kitəbi-Dədə Qorqud" Azərbaycan dili ilə yeni fars və ərəb dillərinin ilk təmasda olma dövründə, yə'ni IX-XI əsrlərdə yaradılmış bir abidədir və buna görə də həmin dillərin Azərbaycan dilinə ye-

¹ Burada verilmiş nümunələr oksərən Drezden nüsxəsinin fotosurəti əsasında Gilişli müəllim Rifət tərəfindən hazırlanıb 1916-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Kitəbi-Dədə Qorqud"dan götürülmüşdür, buna görə də şərti əlamət olaraq mə'tərizədə (R) və səhifə nömrəsi göstərilir. Başqa nəşrlərdən və Vatikan nüsxəsindən istifadə edildikdə aşağıdakı şərti əlamətlərlə göstəriləcəkdir:

Bələcə də Bakı -DQ- şərti işarəsi 1939-cu ildə Bakıda nəşr edilmiş "Kitəbi-Dədə Qorqud".

İstanbul-DQ-1938-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Kitəbi-Dədə Qorqud".

Bartold-V. V. Bartoldun Drezden nüsxəsindən köçürdüüyü surətdən istifadə edildikdə sadəcə "Bartold" yazılacaq, Bartoldun başqa əsərləri isə ümumi qayda üzrə göstəriləcəkdir. Bakıda 1950-ci ildə nəşr olunmuş "Dədə Korkud" isə "Dədə Korkud" kimi qeyd ediləcəkdir.

² Vatikan -"Evinde qul-qaravaş qalmayub". (s.279).

³ Vatikan -"cəng" sözü yoxdur, təkə "savaş" sözü var (s.308).

⁴ Vatikan -"axır" sözü yoxdur, təkə "son ucu" sözü var. (s.308).

⁵ Vatikan-"behişt" əvəzinə "cənnət" yazılmış.(274)(s.259).

⁶ Vatikan -"ağırlar" sözü yoxdur. (c.323).

nəcə qarışmaqda olan ünsürlərini və bu prosesin ilk mərhələsini özündə əks etdirmişdir.

b) "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı söz müvaziliyin ikinci növü dilimizin tarixi nöqtəyi-nəzərindən və bu kitabın yazılmış olduğu oğuz dilinin nədən ibarət və necə bir dil olduğunu müəyyənləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən olduqca mühümdür. Çünki burada müxtəlif türk dilli qəbilələrə məxsus eyni mənalı sözlər müvazi surətdə işlənmişdir. Əgər M. Kaşğarının təsnifilə müəyyənləşdirsək, deyə bilərik ki, burada oğuz, qıpaq dil ünsürlərilə müvazi surətdə M. Kaşğarının türk adlandırdığı dillərin də sözləri işlənmişdir.

Bu kitabda həm oğuzlara məxsus "etdi", həm də türklərə məxsus "qıldı", həm "demək", "söyləmək", həm də "aytmaq"; həm "degil", həm də "imaz", həm "sağ", həm də "əsen"; həm "qızıl", həm də "altın"; həm "getmək", həm də "varmaq"; həm "yigit", həm də "alp"; həm "cilasın", həm də "ərən" və "əvrən"; həm "basılmaq", həm də "enilmək"; həm "kür", həm də "ərcil"; həm "yanı", həm "qatı", həm də "boyu"; həm "yüksək", həm "yuca", həm də "quba" ("qaba"); həm "suç", həm də "yazuq"; həm "bu", həm də "uş"; həm "yaxşı", həm "eyu", həm də "yek"; həm "toy", həm də "dügün"; həm "el", həm də "gün"; həm "ağlamaq", həm "bozlamaq", həm də sıqtamaq"; həm "tuğ", həm də "sanəmaq" və sairə kimi eyni mənalı müxtəlif qəbiləyə mənsub sözlər müvazi surətdə işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin bir qismi eyni ifadə daxilində qoşa işlənmiş, məs.:

- 1) Görəlīm, xanım nə söylər-aydar¹ (R.15).
- 2) Oğlun sağdır-əcəndir (R.15).
- 3) Qızıl-altun gətürün (R.63).
- 4) Hər kim ol canavarı bassa-yensə (R.97).
- 5) Qırx gün, qırx gecə toy-dügün eylədilər. (R. 67).²
- 6) Bək yigidlər-cilasınlar bir-birinə qoyulan çağda.

Lakin bu müvazi sözlərin digər bir qismi ayrı-ayrı ifadələrdə işlənmişdir. Məs.:

- 1) Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu? (R.12).
- 2) Qazlıq dağının suçu yoxdur. (R.17).

¹ Vatikan - "aydar" sözü yoxdur. (c.312).

² Vatikan "toy" sözü yoxdur. (s. 275).

- 3) Yigit sana yazığı yoq, döngil gerü (R.19).
- 4) Dilədi ki, oğlanı həlak qıleydi¹ (R. 10).
- 5) Eylə həmlə qıldı² (R.45).
- 6) Toy-dügün cülədilər (R.67).
- 7) Qazan fikir eylədi (R.29).
- 8) Köksi gözəl qaba dağa ona çıqdın (R.14).
- 9) Yüksək qara dağların sana yaylaq olsun. (R.93).
- 10) Yucalardan yucasan. (R.93).

V. Morfoloji və fonetik əlamətlərin müvaziliyi

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində müvazilik yalnız sözlərdə deyil, qrammatik və fonetik vahidlərdə də özünü biruzə vermişdir. Bunlar, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Fe'lin ömr şəklində birinci tək şəxsi ifadə etmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"da müvazi surətdə həm "-a-ayın/-ə-yin", həm də "a-yım/ə-yim" şəkilçisi işlənmişdir. ("Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin morfoloji quruluşu - bəhsində misallara bax).

2) Fe'lin ömr şəklində birinci şəxsi ifadə etmək üçün müvazi surətdə həm "a-lım / ə-lim" həm də "-a-vuz/-ə-vüz" şəkilçisi işlənmişdir (yənə orada).

3) Fe'lin ömr şəklində ikinci tək şəxsi ifadə etmək üçün fe'il kökü həm şəkilçisi, həm də "ğıl-gil" şəkilçisi qəbul edərək işlənmişdir (yənə orada).

4) Təsdiq fe'llərində fe'lin indiki və gələcək zamanlarını ifadə etmək üçün müvazi surətdə həm "'ar-ər", həm də "-ur-ür" şəkilçiləri işlənmişdir (yənə orada).

5) Fe'lin bacarıq şəklini əmələ gətirmək üçün müvazi surətdə həm "-ıma-ama" yaxud "ımma-amma-immə-əmmə" şəkilçiləri, həm də əsas fe'lə bitişən "-a-ə" şəkilçisi ilə "bil" fe'li (məs.: "tuta biddmək") qoşularaq işlənmiş (yənə orada).

6) İnkâr fe'llərində 1-ci şəxsin indiki və gələcək zamanlarda gördüyü işi ifadə etmək üçün müvazi surətdə həm "-mə-zəm/-mazam", həm də "mən/-man" şəkilçiləri işlənmişdir (orada).

¹ Vatikan "qıleydi" övezinə "ədə" işlənmişdir. (s.318).

² Vatikan --"qıldı" övezinə "ctdi" işlənmişdir (s.298).

7) Tək şəxs sonluğu olaraq eyni şəkilli, eyni zamanlı fe'l-lərdə bə'zən "n" bə'zən, "m" şəkilçisi işlənmişdir (orada).

8) Zaman zərfi emələ gətirmək üçün həm "-ın/-in", həm "la/-lə", həm də "da/-də" şəkilçiləri hətta eyni sözlərə bitişərək müvazi surətdə işlənmişdir (orada).

9) 1-ci cəm şəxs sonluğu olaraq bə'zən "-q/-k" bə'zən "-z", bə'zən "lım/-lim", bə'zən "-vuz/-vüz" şəkilçiləri müvazi surətdə işlənmişdir (orada).

10) Fe'li bağlamalarda və ismin çıxışlıq halında bə'zən qapalı saitlə "-dın/-din", bə'zən açıq saitlə "dan/-dən" şəkilçiləri işlənmişdir (orada).

11) Çıxışlıq hal həm türk dillərində olduğu kimi "-da.." şəkilçisi ilə (M. Kaşğari, Divan, Ic. səh.100 və 117) həm də oğuz dilində olduğu kimi "dan..." şəkilçisi ilə (M. Kaşğari I c. səh.100,117) ifadə edilmişdir (orada).

12) Eyni cinsli sözün başında və ya ortasında bə'zən "m", bə'zən "b" səsi müvazi surətdə işlənmişdir; məs.: "mən/bən", "min/bin", "kimi/kibi" və s.

13) Eyni cinsli sözün ortasında və ya sonunda bə'zən "q" bə'zən də "x" işlənmişdir; məs.: "qaqmaq" qaxmaq, "aqşam" "axşam", "oq" "ox" və s.

14) Eyni cinsli sözlər bə'zən türk dillərində olduğu kimi "y" ilə, bə'zən oğuz dilində olduğu kimi "y"-siz işlənmişdir; məs.: "yiyə" deyil, "iyə", "yöhər" deyil "əyər", "yığac" deyil "ağac" işləndiyi kimi; eyni zamanda, bunlarla müvazi olaraq, "igit", deyil "yigit", "udan" deyil "yudan", "ürək" deyil, "yürək", "uca" deyil, "udan" işlənmişdir.

15) Eyni cinsli sözlər bə'zən "d" qrupuna mənsub türk dillərinə müvafiq, yə'ni "d" ilə, bə'zən də "y" qrupuna mənsub türk dillərinə müvafiq, yə'ni "y" ilə işlənmişdir; məs.: Bir yerdə "adına" əvəzinə "ayına" digər yerdə isə "qayın" əvəzinə "qadın" işləndiyi kimi, bə'zən də bununla müvazi surətdə "qeyin" və ya "qayın" işlənmişdir.

Yuxarıdan bəri nəzərdən keçirdiyimiz hər növ müvazilik bir daha təsbit və təsdiq edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlki "saf" Oğuz və ya Ğuz dili deyil, bu dil Azərbaycanda qarşılaşan və qaynayıb-qarısan Oğuz və Qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümum-

xalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir. Buradakı "Oğuz dilində" ifadəsi də məhz hələ tayfa adlarının mühafizə edilməsilə və bu dildə oğuz ünsürlərinin nisbətən üstünlüyü ilə izah edilməlidir. Lakin digər ünsürlər də xüsusən başlanğıcda müvazi işlənmişdir.

Bu dövrlərdəki Azərbaycan dili abidələri haqqında danışan bir sıra tədqiqatçılar bu və ya digər mə'lum "saf" dil nöqtəyindən yanaşaraq bu abidələri ya qədim osmanlı, səlcuq və ya oğuz dilində yazılmış abidə, ya da qıpcaq, türkmən, hətta Orta Asiyadakı uyğur dilində olan abidə kimi tanıyıblardır. Beləliklə də, Azərbaycan dilinin ilk abidələrini tam və dəqiq müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmişlər. Çünki bu dövrün Azərbaycan dili abidələrində müxtəlif dil ünsürləri müvazi surətdə işlənmişdir ki, bu da ancaq yenicə təşəkkül edən ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan bir xüsusiyyətdir. Buna görə də Azərbaycan dilinin ilk abidələrinə bu və ya digər "saf" dil nöqtəyindən yanaşmaq tədqiqatçını bir sıra yanlışlıqlara, dəqiq olmayan nəticələrə gətirib çıxarmış olar. Əslində "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə çox məşğul olan və bu sahədə böyük və davamlı tədqiqat işi aparmış tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı məhz belə "saf" bir dil nöqtəyindən yanaşdıqları üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili ilə əlaqədar bə'zi məsələləri aydınlaşdırmaqda - sözlərin, ifadələrin və şəkilçilərin dürüst oxunmasında və mə'nalandırılmasında çətinlik çəkmişlər və bir sıra sahələrə də yol vermişlər.

Dədə Qorqud dastanları haqqında, onun Drezden nüsxəsi haqqında ilk mə'lumat verən, Təpəgöz boyunu alman dilinə tərcümə edib nəşr etdirən və çox qiymətli mühakimələr yürütmüş olan Dits Təpəgöz boyundakı bir sıra sözləri düzgün oxuya bilməmişdir. məs.:

1. İlqıçısı sözünü "aylıqçısı" mə'nasında "Söldner" deyə tərcümə etmişdir.

2. Çövrə aldılar ifadəsindəki çövrə sözünü "çör-çöp" ifadəsində olan "çör" kimi oxumuş və "odun" mə'nasına başa düşərək bu ifadənin "Man nahm ein Nolz" (bir odun aldılar) mə'nasına tərcümə etmişdir.

3. Çoban çoluq ifadəsindəki "çoluq" sözünü "çolaq" oxumuş və bu ifadəni bütövlükdə "Nirten Krurrel" (çoban çolaq) mənasına tərcümə etmişdir.

4. Biri qınlı, biri qınsuz ifadəsindəki qınlı sözünü "qanlı", qınsuz sözünü isə "qansız" oxumuş və beləliklə ifadəni bütövlüklə "Der eine ist beutige der andere ist ohne Blut" (biri qanlı, biri qansız) mənasında tərcümə etmişdir və s.

Müəllim Rifət kəlmənin və eləcə də ibarənin mənasının anlaşılamadığını göstərmək üçün bir sıra söz və ibarə yanında (∴) işarəsi qoyulmuşdur ki, belə kəlmə və ibarələrin bir qismi məhz müvaziliyin nəzərə alınmaması ilə əlaqədar olaraq anlaşılmaz hesab edilmişdir.

Belə misalların sayını artırmaq olardı; lakin məqsədimiz bunları sadalamaq deyil, məhz "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin çox mühüm əlamətdar xüsusiyyətlərindən birini izah etmək idi.

İndi dil vahidlərindən ayrıca bəhs edə bilərik.

İKİNCİ FƏSİL

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DİLİNİN FONETİK QURULUŞU

1. Fonetik tərkib

Hər bir qədim dilin fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək çətin olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də, xüsusən ümumxalq dili halında ilk təşəkkül dövründəki Azərbaycan dilinin fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək, morfoloji və sintaktik cəhətləri müəyyənləşdirməkdən qat-qat çətindir. Çünki ümumxalq Azərbaycan dilinin yazı vasitəsi ərəb əlifbası olmuş və bu dildə ilk sənədlər ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu əlifba isə Azərbaycan dilinin xüsusən fonetik keyfiyyətini tamamilən əhatə edə bilməyən bir əlifbadır. Bu əlifbada sait səsləri ifadə etmək üçün xüsusi hərflərin yoxluğu böyük çətinliklərə səbəb olmuşdur. XI-XII əsrlərdə ədəbi yazılı dillərini yenidən qurarkən ərəb yazısını ömək edən azərbaycanlılar öz doğma sözlərini də çox zaman ərəb sözləri kimi, ərəb imlasının tələbinə müvafiq şəkildə təkcə samitlərlə yazmışlar və demək olar ki, sait səsləri yazmamışlar. Doğrudur, bəzən hərəkəldən istifadə etmişlər, lakin bu hal müntəzəm və davamlı olmadığı kimi bu hərəkələrin fonetik vəzifəsi də dəqiq və sabit olmamışdır.

Buna görə də belə sənədlərə əsaslanıb bu və ya digər dilin fonetik tərkibini, qanun və qaydalarını düzüst — düzgün surətdə tə'yin etmək, əlbəttə, çox çətindir.

Bundan başqa, dilin fonetik keçmişini müəyyənləşdirmək üçün mühüm mənbələrdən sayılan şivələr də tamamilən tədqiq edilməmişdir; indiyə qədər aparılmış tədqiqat isə fonetik cihazlarla yox, ibtidai yolla — eşitmə yolu ilə olmuşdur. Bütün bun-

lar tarixi fonetik tədqiqatı xeyli çətinləşdirir. Lakin bunlara baxmayaraq, bir sıra mənbələrə, xüsusən M. Kaşğari Divanına, "Kitabi-Dədə Qorqud"a, İbn Mühənnə lüğətinə və bu kimi XI-XIV əsrlərdə yaradılmış, yazılmış başqa sənədlərə, müasir şivələrdən öyrəndiklərimizə əsaslanaraq ilk təşəkkül etmə dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilinin, xüsusən bu dilin ilk abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin əsas fonetik tərkibini və fonetik qanunlarını və bə'zi fonetik hadisələrini təqribən müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, səslərin keyfiyyəti və məxrəci haqqında deyə bildiklərimiz daha çox təqribi və təxminidir. Burada biz hərflərin ümumən hansı səsə əlaməti kimi əsrlərdən bəri qəbul edilib işlənilməsinə və bə'zi fonetik hadisənin məxrəc şəraitinə də əsaslanmağı lazım bilmişik.

A. Saitlər

Ərəb əlifbasında sait səsləri işarə etmək üçün əsasən üç hərfdən, yə"ni "ا" (əlif), و (vav), ي (ya) hərflərindən istifadə edilmişdir. Lakin bu hərfi işarələr kafi olmadığından bir sıra şərti əlamətlərdən — hərəkətdən də istifadə etmək nəticəsində dildə olan saitlərin hamısını nisbətən dürüst işarə etmək imkanı yaranmışdır. Ərəb əlifbasından istifadə edən bütün xalqlar kimi azərbaycanlılar da saitləri ifadə etmək üçün həm bu üç hərfdən, həm də hərflərin ya üstünə, ya altına qoyulan hərəkətlərdən istifadə etmişlər. Lakin hər zaman hərəkə qoymaq yazı işini çətinləşdirdiyindən, xüsusən öz ana dilində yazan adam əksər halda hərəkətlərdən istifadə etməmiş, sözlər mə'lum olduğundan hərəkəsiz də düzgün tələffüz edilə biləcəyini nəzərə alaraq, sözləri daha çox samitlər tərkibinə görə və ərəb imlası əsaslarına müvafiq olaraq hərəkəsiz yazmışdır. Beləliklə mövcud sənədlərdə və bu cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"da sözlərin yazılışı, demək olar ki, sabit və vahid imlada olmamışdır.

Bununla belə həm "Kitabi-Dədə Qorqud" nüsxələrinə, həm də başqa sənəd və mənbələrə əsaslanaraq, başlıca aşağıdakı saitlərin mövcudluğunu və müəyyən hərf və hərəkətlərlə işarə edilmiş olduğunu söyləmək mümkündür.

Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbası əsaslı yazımızda və bu yazıda olan mənbələrdə dilimizdəki sait səsləri göstərmək üçün daha başqa işarələrdən və ya yuxarıda nümayiş etdirdiyimiz hərf və hərəkələrin müxtəlif tərkibindən də istifadə edilmişdir. Lakin bizim məqsədimiz qrafika, imla qaydalarından və bunların tarixindən bəhs etmək olmadığından bu məsələlər haqqında ətraflı izahat verməyi lazım bilmirik. Yuxarıdan bəri nümayiş etdirilən nümunələrdən məqsəd, əsasən, Dədə Qorqud dastanlarını yaradan azərbaycanlıların dilindəki sait səslərin kəmiyyətini və qismən də keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün lazım olan əsasları nəzərə çəpdirməkdən ibarətdir.

Nəzərdən keçirilən sözlərin əksərən əsas lüğət fonduna mənsub olması, indi də eyni saitlə tələffüz edilməsi və çox vaxt hətta şivələrdə də bu sözlərin tələffüzündə saitlərdə əsaslı fərqlin olmaması və ya olan fərqlərin qanunauyğunluq əsasında izah edilə bilməsi ümumxalq dilinin ilk nümunələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıldığı dildə də əsasən a, ə, e, i, ı, o, ö, u, ü sait fonemlərinin mövcud olduğunu təsdiq edir.

Bu saitlərdən başqa bə'zi sait variantlarının hətta müstəqil fonem dərəcəsinə işlənmiş olduğu nəticəsini çıxarmaq üçün də həm başqa mənbələrdə və eləcə də Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında bə'zi nümunəvi hallar diqqəti cəlb edir. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında bə'zi sözlərin ifadə daxilində — fonetik şəraitdə — tələffüz imkanlarına və eləcə də sözlərin imlasına əsasən düşünmək olur ki, bə'zi saitlərin diftonqlaşması və eləcə də uzanması zərurəti bə'zi diftonq və uzanan sait səslərin də ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində mövcud olması haqqında gümanı qüvvətləndirən nümunələr ola bilər.

Ümumiyyətlə belə faktları müasir şivələrimizdə nəzərə çarpan diftonqlu, uzanma, qısalma kimi fonetik hallarla tutuşdurduqda, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində də sait səslərdə belə əlamətdar cəhətlər ola bilərdi.

B. Samitlər

Ərəb əlifbası ilə yazılmış ilk mənbələrə və bu cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Dədə Qorqud dastanlarının qurulmuş olduğu ümumxalq Azərbaycan dilindəki sözlərin fonetik tərkibində əsasən aşağıdakı samitlər olmuşdur:

- ب b - باش baş, بابا baba, بيز biz, خeber xəbər, يچوب içüb;
 پ p - پارە پارە para-pala, چيار çapar, سپان sapan
 ج c - تاج tac, ايجە incə, كيجە gecə, باجا, baca;
 چ ç - اوچ uç, كچي keçi, قاچ qaç, اوچ uç;
 گ g - گور gör, گوز göz, گل gəl, گجه gecə;
 ک k - کولەک külək, کوبری köprü, کوبک köpək
 ق q - قره qara, قول qul, قان qan;
 ق q - باقر baqar, صقال saqqal/saqal, قورقود qorqud;
 غ ğ - آغac ağac, ايغر ayğır, اوغلان oğlan, اوغوز oğuz;
 خ x - باغ yox, اوقخو uyğu, خان xan, داشوخ danşux,
 يخشى yaxşı;
 ه، ح، ه h - هوبومز həpümüz, محبوب məhbub, هي hey, صراحی sūrahi, كناه gūnah;
 ز، ض، ظ، ذ z - بيز biz, قاضق qazlıq, دذي dizi;
 س، ص، ش s siz, صقال saqqal, صنيق sınıq;
 ت، ط t - آت at, آتا ata, طوبوغ topuğ, توتساq tutsaq;
 د، ط d - دده dədə, طاغ dağ, ديدار didar, شادلق şadlıq;
 و v - وار var, وير ver, سوين sevin, دده dəvə;
 ف f - عقلت qəflət, كافر kafir, تكلف təkəllüf, قفتان qaftan;
 م m - منيم mənim, ويرمدم vermədim, كبر/كيم kim, مگر məgər;
 ل l - آل al, اول ol, ألما alma, آلكيش alqış;
 ر r - ار ər, گور gör, يير yer, اوردی ordı;
 ش ş - باش baş, قوشا qoşa, شرمش الدين şir Şomşəddin;
 ن، ن، ن n - سن sən, آنا ana, چوبانک çobanın, نه nə;
 ن، ق، ك nq - ن، قرنقو qaranqu, التوكدي altun, داğı,

تكرى Tanırı;
 نك ان ng - n - دكلك din₁-lə-in₁, سنكله sən, lə/ səninlə;
 ي ي y - هي hey-hey, يخشى yaxşı, يكت yigit.

Bu samitlərdən bəziləri hələ XI əsrin ön böyük dilçisi olan Mahmud Kaşğarının¹ və XIV əsr dilçisi İbn Mühənnanın² da qeyd etdikləri kimi ərəb dilində qarşılığı olmayan samitlərdir və buna görə də ərəb əlifbasında belə samitlərə məxsus xüsusi hərfi əlamətlər olmamışdır. Bunların bəzisi ərəb əlifbasını qəbul edərkən iranlılar tərəfindən düzəldilmişdir (پ, ج, گ, ز, ژ, پ), bəzisi isə ərəb əlifbasının türk dillərinə tətbiqi zamanında düzəldilmişdir (ڭ - n₁).

Bəzi samitlərin qrafik işarəsi və oxunuşu. - tələffüzü haqqında aşağıdakıları müxtəsrəcə qeyd etməyi lazım bilirik.

1) "d": Bu səs "Kitabi-Dədə Qorqud"da əsasən adi qayda da د, bəzən ط hərfile işarə edilmişdir. Lakin, bəzən əvəzinə, yəni əksərən د ilə yazılan sözlərdə ڭ hərfi də işlənmişdir; məs.: çox zaman شادلق "şadlıq", bəzən شاذلق "şadzlıq", əksərən دیدار "didar", bəzən دیداز "didzar", əksərən امید "ümmid", bəzən امید "ümmidz" yazılmışdır.

M. Kaşğarının izahına, yəni türk dillərindən bəzilərinə də ڭ "dz" səsinin د "d" və ی "y" səsi əvəzinə işlənməsi qanununa əsaslanaraq bu halı da müvazilik qəbilindən hesab etmək olardı. İ. Mühənnanın lüğətində verilmiş (ادكو/ادكو)³ yaxud (ايكو) əvəzinə cözünü də buraya əlavə etsək, bu fikri bir az da əsaslandırmış olardıq. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu hərf ancaq alınma sözlərdə, həm də çox seyrək işləndiyi üçün bu yazılışı şübhəli hesab edirik.

2) "z" - bu səs əsasən hərfile göstərilmişdir; hərfli isə əksərən ərəb sözlərində işlənmişdir. Çünki M. Kaşğarının və İbn Mühənnanın dedikləri kimi⁴ (ض, ط) səsləri Azərbaycan dilində də olmamışdır. Məhz buna görə də bu

¹ Divan, c. 1, s. 8.

² İbn Mühənnanın, s.73.

³ Divan, c. 1. s.8.

⁴ Divan -c. 1 s.8, İbn Mühənnanın s.72.

hərflərlə yazılmış ərəb sözləri bəzən azərbaycanlı tələffüzünə müvafiq şəkildə hərflə yazılmışdır:

Məs.: *عَضْب* əvəzinə *قَاب* yazılmışdır. Məhz belə sövti azərbaycanlaşmaya əsaslanaraq *ظ، ذ، ن* hərfləri ilə yazılan hər cür səsin o zamanki Azərbaycan dilində də ancaq bir səs kimi, yə'ni "z" kimi tələffüz edilmiş olduğunu söyləyə bilərik.

3) "q" - həm indiki şivələrin tədqiqindən¹ həm də köhnə yazma abidələrindən belə mə'lum olur ki, ərəb əlifbası ilə yazılan mənbələrdə *ق* hərfi həm "q", həm də bu səsin qarşılığı olan "q" səslərini bildiren iki mə'nalı bir əlamət kimi işlənmişdir. Xüsusən sözlərin sonunda yazılan *ق* hərfi "q" deyil, məhz "q" kimi tələffüz olunmuşdur.

Buna görə də, hətta, M. Kaşğari, səslərin uyuşması qanununa müvafiq olaraq, əksərən *ق* ilə bitən sözlərə bitişdirilən şəkilçilərin ilk səsinə, mümkün olan yerdə, kar səsi bildiren hərflərlə yazmışdır: Məs.: şühədi keçmiş zaman şəkilçisini *ق* ilə bitən sözlərdə *قِي* "ti/tı" şəklində, yə'ni kar *ت* "t" səsilə yazmışdır; məs.: *السقي* *alsıq-tı*; sonorla və ya çingiltili samit ilə bitən sözlərə bitişdirdikdə isə *دي* *di/dı* şəklində yazmışdır; məs. *ارتلدى* "örtül-di", *باغلىدى* *bağlan-dı*, *تامزىدى* "tamuzdı" və s.

Bundan başqa, daha bir sıra başqa cəhətləri də nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əksərən söz başında, iki sait arasında və çingiltili samitlə sait arasında işlənən *ق* hərfini "q" kimi, başqa hallarda isə "q" kimi oxumaq və yazmaq daha doğru olar.

"Qədim türk dillərində əsasən "q" səsinin varlığını və bu xüsusiyyətin hələ son əsrlərə qədər şərq türkçə adlanan türk dillərində saxlanıldığını, qərbi türkçə adlanan dillərdə və xüsusən Azərbaycan dilində isə eyni zamanda "q" səsinin mövcudiyətini nəzərə aldıqda "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də ilk təşəkkül dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilində ayırd edə bildiyimiz iki cür *ق* yə'ni kar "q" və çingiltili "q" səslərinin varlığını da bu dilə xas olan bir əlamət hesab edə bilərik". *ق* hərflə həm "q", həm də "q" səsləri işarə edilmiş olsa da, biz bunları hələlik "q" hərflə yazdıq; çünki hansı sözdə "q", hansı sözdə

¹ Р. Шор. Из инструментально-фонетических наблюдений о т. н. озвончании заднеязычного "q" в азерб. тюркском языке ("Советское языкознание", Ленинград, 1926, II ч.).

"q" olduğunu dürüstləşdirmək üçün xüsusi tarixi-fonetik tədqiqat aparmaq tələb olunur.

4) "g" səsi "Kitabi-Dədə Qorqud"da həmişə ك hərfile bildirilmişdir: lakin M. Kaşğari Divanında "Kaf - rəgikə" الكاف الركيكه adlandırılan ك ق ilə ك məxrəcləri arasında əmələ gələn bir səs kimi təsvir edilərək, bə'zən ك əksərən isə ك hərfile yazılan bir səsin varlığını və yaxud İbn Mühənnə lüğətində bədəvi ərəb danışığındakı dükümlü qaf ك اينطق

ك اينطق kimi tələffüz edildiyi qeyd olunan və ك əlaməti ilə yazılan bir səsin mövcudiyətini² nəzərə alaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində də belə bir səsin ("g" səsinin) olduğunu yəqin edə bilirik ki, bu səs xüsusi işarə ilə deyil, ك hərfile yazılmışdır". Əlbəttə, bə'zi sözün tərkibində olan ك hərfinin "k" yoxsa "g" oxunması zərurətini qəti müəyyənləşdirmək son dərəcə çətindir.

5) "p" əksərən پ hərfile yazılmış; hətta düşünmək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı bə'zi sözlərdə پ hərfinin yazılması sonrakı katiblərin əlavəsidir və yəqin ki, bu dastanları ilk qələmə alan şəxs həmişə hər iki səs üçün, yə'ni həm "b" həm də "p" səsi üçün ancaq پ hərfini işlətməmişdir.

Bunu nöinki XIV əsrə qədərki yazma nüsxələrə, hətta, M. Kaşğari Divanına əsaslanaraq qətiyyətlə söyləmək olar. Çünki M. Kaşğari də, İbn Mühənnə də öz əsərlərində belə bir səsin varlığından, məxrəcindən bəhs etmişlər və hətta bu səsin پ hərfi ilə göstərildiyini də söyləmişlər³ və bunlar da öz kitablarında həm "p"-li, həm də "b"-li sözləri, hər yerdə bə'zi müstəsnaları nəzərə almasaq, پ hərfi ilə yazmışlar; Kitabi-Dədə Qorqudda da belə vəziyyət vardır. Bunların hamısı isə ilk dövrdə və Kitabi-Dədə Qorqud dilində "b" və "p" səslərinin varlığını təsdiq edir.

6) "s" səsi ilə indi işlətdiyimiz sözlər Kitabi-Dədə Qorqudda bə'zən س ilə, bə'zən ص ilə yazılmışdır. Belə vəziyyəti

¹ Divan. I cild. s.11.

² İbn Mühənnə, s.73, Melioranski də işarəsinin "q"dən fərqli olaraq "g", yə'ni bizim əlifbamızdakı "g" səsi olduğunu söyləyir. ("Arab - filoloq" XXXVIII c.).

³ Divan. -I c. s.8. İbn Mühənnə, s.73.

M. Kaşğari Divanında da, İbn Mühənnə lüğətində də müşahidə etmək mümkündür.

Eyni sözün bə'zən س ilə, bə'zən ص ilə (məs.: سقلردم - سقلردم) yazılması, Melioranskinin dedi ki kimi buradakı س ilə ص ın məxrəcə fərqli olduqlarını düşünmək üçün heç bir əsas olmadığını¹ göstərir; buna görə də س və ص hərflərini bir səs kimi ("s" kimi) qəbul edərək, hətta alınma sözlərdə yazılan ص، س، ث səslərinin hamısının azərbaycanlı tələffüzündə bircə "s" kimi tələffüz edildiyi dilimizdə başlanğıcdan bircə "s" samitinin olduğunu təsdiq edir.

7. "t" səsi" həm ت həmə də ط hərfi ilə yazılmışdır.

Ərəb əlifbasını qəbul etmə zamanı dilucu ilə iki öz dişin yuvaqlarına yaxın bir yerdə tələffüz olunan² bir kar sosin əlaməti olan (ت) və ya (ط) hərflərindən biri ilə və ya həm ت həmə də ط hərfi ilə dilimizdəki "m" səsini və ya bu səsə yaxın olan və karlaşan "m" səsini işarə etmişlər. Bundan başqa, güman etmək olur ki, müəyyən tayfa dilinin üstünlüyü ilə əslində "m" ilə tələffüz olunan sözlər sonralar başqa tayfanın dil üstünlüyü nəticəsində "d" ilə tələffüz edilmişsə də, bu təbəddülət yazıya köçürülməmiş; buna görə də yazıda ən'ənəvi surətdə ط hərfi ilə yazılış mühafizə edilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində müvaziliyin varlığını və bu kitabın heç olmazsa 6-7 əsr bundan əvvəl yazılmış olduğunu nəzərə alaraq, biz də Melioranskinin gəldiyi nəticə³ ilə razılaşırıq, yəni ط hərfi ilə "d" səsinin deyil, əsasən "m" səsinin ifadə olunduğunu güman edirik. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"da ط ilə yazılan قطار، طوت، طوسق، طبون، طبوغ kimi sözlərin "qatar", "tut", "tutsaq", "topuz", "topuq" tərzində oxunuşunu daha doğru hesab edirik.

8) "ç" sosini bildirmək üçün həm ح həmə də چ hərfinin işlənilməsinə, "ç" ilə tələffüz edildiyi hələ Orxan abidələrindən məlum olan bir sıra sözlərin چ hərfi ilə yazılmasına və bu sözlərin bir çox mütəxəssislər tərəfindən چ "c" deyil, چ "ç" kimi oxunmasına əsaslanaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsadüf

¹ Мелиоранский, Араб филолог, XXXVII с.

² كتاب مفتاح العلوم müəllifi Səkkaki (ط، ت) hərfləri ilə işarə edilən səs-lərin الشيايا العلييا بين طرف اللسان و اصول الشيايا العلييا (s.6)

³ Араб-филолог, XXXVIII с.

edilən bir sıra sözlərdəki ج hərfini biz də "ç" səsi kimi qəbul edirik. Məs.: 123-cü səhifədə olan **اوج اولن برين و بروب اكي قالدی** ifadəsindəki **اوج** sözünü "üç" və ya "uc" deyil, müt-ləq "üç" oxumalıdır.

Ümumiyyətlə belə halı müvaziliklə əlaqələndirmək doğru olmaz, bu hal ancaq əlifba və imla ilə əlaqədardır.

9) iq, nk -n.. Bu səslər qünnəli, yə'ni burada tələffüz edilən boğaz səsləridir. Bunların ümumiləşmiş vahid nümayəndəsi "sağır nun" adlandırılan məşhur səsdir; ərəb əlifbasında bu səsi ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkillərdən ك، ن، نك، نك، نك، نك، نك، نك istifadə olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə bu səs ن، نك، نك، نك həfləri ilə ifadə olunmuşdur. ن(نq) və نك(nk) tərkibində verilən bu burun-boğaz afrikatları düşündüyümüzə görə "n" səsinin prototipi - ibtidai əsli-dir; (نq)ن"n" və "q" səslərinin ibtidai qovuşuq növüdür; bu səsi "n"dən (sağır n)dən fərqləndirmək üçün şərti olaraq "qünnəli q" adlandırma bilərik; bu səsin incə qarşılığı نك(nk) şəklində yazılmış ki, əslində n və k səslərinin birləşməsini andırır; bu səsi isə şərti olaraq "qünnəli k" adlandırma bilərik. Bu səslər "Kitabi-Dədə Qorqud"da əsasən نك və ya نق şəklində yazılmışdır. Bu səslərin varlığı göstərir ki, sövti saflaşma yolu ilə inkişaf nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən qünnəli q və qünnəli k sonralar sağır n olmuş, sağır n isə tədricən "n" samiti ilə qovuşur. Doğrudan da, ayrı-ayrı şivələrdəki faktların da təsdiq etdiyi kimi burada nq/nk→n₁→n inkişaf yolu aydın görünməkdədir. Buna görə "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı قرانقو sözünü müstəqil saf səslərlə "qaranqu" kimi deyil, qovuşuq qünnəli q səsilə oxumaq daha doğru olar.

Nəticə etibarilə belə bir cəhəti bir də qeyd etməliyik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da eyni sözlərin tərkibində olan "s", "t", "h", "z" səslərinin bə'zən ص، ط، ح، ض bə'zən isə ز، ه həflərilə yazılması həqiqətən Azərbaycan dilində ilk dövrlər iki cür "h", iki cür, "t", iki cür "d", iki cür "s", iki cür "z" olduğundan irəli gəlməmişdir. Bunun ərəb əlifbasında olan həmin həflərin ifadə etdiyi ərəb dili səsləri arasındakı fərqi nədən ibarət olmasını; bu həflərdən hansının Azərbaycan dilindəki "d", "z", "s", "t", "h" səslərinə müvafiq olduğunu

kəsdirə bilməməkdən irəli gəldiyini düşünmək olar ki, bu da imla müxtəlifliyini yaratmışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının yarandığı ümumxalq Azərbaycan dilində başlanğıcdan 9 sait səs (a, ə, e, i, ı, o, ö, u, ü saitləri) və 24 samit səs (b, p, ç, c, g, k, q, q, ğ, x, h, y, z, s, d, t, v, f, ş, m, r, n, n₁, (nq, nk)) olmuşdur.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, dövrdəki Azərbaycan dilində j, f, h səslərinin müstəqil fonem halında varlığı bir qədər şübhəlidir: bu səslər ola bilsin ki, sövti təqlid sözlərində rüşeym halında olmuş, sonralar alınma sözlərlə dirçələ-rək, tam fonem ola bilmiş səslərdir. Buna görə də ilk mənbələrdə bu səslər əsasən alınma sözlərdə və bəzən sövti təqlid sözlərində nəzərə çarpır. Güman edirik ki, gələcək tədqiqat bu məsələni də aydınlaşdıracaqdır.

II. Fonetik uyuşmalar

Ümumiyyətlə ərəb əlifbası ilə yazılan sənədlərdə və dil-dən bəhs edən məxsusi kitablarda Azərbaycandilindəki fonetik uyuşmalar tam şəkildə əks etdirilməmişdir. Hətta M. Kaşğari, İbn Mühənnə və bir sıra ərəb sərfiyunlarının çıxışı ilə gedən, ərəb təcvidləri, qrammatikaları, lüğətləri əsasında öz əsərlərini qurmuş olan daha başqa dilçilər, daha çox ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlər, şəkilçilər üzərində mühakimə yürütdükləri üçün, bir çox fonetik xüsusiyyətləri, ələlxüsus saitlərlə əlaqədar olan ahəngi, uyuşmaları ya tamamilə gözədən qaçırmışlar, yaxud da mühüm hadisə hesab etməmişlər. Buna görə də belə fonetik uyuşmaların sistemli izahını verməmişlər; ancaq lazım olduqca, yeri gəldikcə ayrı-ayrı şəkilçilərin tərkibində olan arxasıra samitlərinin (məs.: قق, غغ samitlərinin), ön sıra samitləri (məs., k, g) ilə övəz olunması hadisəsindən bəhs edərkən belə fonetik uyuşmalara da işarə etmişlərdir. Məs.: Mahmud Kaşğari bəzən rəkkik kəlmə, imaləli kəlmə, məşbu kəlmə, kafli kəlmə, qafli kəlmə, xəfif isimlər və bu kimi terminlərlə fonetik uyuşmaya işarə etdiyi kimi, İbn Mühənnə də ayrı-ayrı şəkilçilərdən bəhs edərkən رك، مان، كان، كل ilə müvazi olaraq، ق، مان، غان، غل şəkilçilərinin də işləndiyini tələffüz məxrəcələrinin yaxınlığı ilə əlaqə-

lëndirmiş və beləliklə də fonetik uyuşmaların şəkilçilərdəki təzahürünü göstərən nümunələri vermişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da da sözlərin, şəkilçilərin müəyyən dərəcədə fonetik uyuşmaya müvafiq yazılış nümunələri vardır: burada da qalın hecalı sözlərdə işlənən رِق، جِق، دِق، جِعْز، جِق، لِق، مِق، عِل، مِق، لِق، جِق، جِك، رِك، جِك، رِك، مِك، اِك، مِك، اِك şəkilçiləri ilə müvazi surətdə incə hecalı sözlərdə رِك، جِك، رِك، جِك، رِك، جِك، رِك، جِك، رِك، جِك şəkilçiləri işlənmişdir.

Daha bir sıra belə nümunələrə, mənbələrə, sənədlərə əsaslanaraq, ilk təşəkkülətmə dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilində olan və "Kitabi-Dədə Qorqud"da öz əksini az-çox tapmış fonetik uyuşmalar haqqında, azacıq da olsa, mülahizə yürütmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində fonetik uyuşmaların - saitlərin, saitlərlə samitlərin və samitlərin uyuşması hadisələrinin - təzahürü, xüsusən konkret şəkilçilərdə daha çox nəzərə çarpır.

A. Saitlərlə samitlər uyuşması. Yuxarıda nümayiş etdirdiyimiz şəkilçilər göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində, deməli, ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövründə də, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, belə bir fonetik qanun varmış ki, həm sözün tərkibindəki saitlər və samitlər, həm də sözə bitişən şəkilçinin tərkibində olan samitlər bitişdikləri sözün tərkibindəki saitlərlə uyuşmuşdur. Belə ki, eğer sözün tərkibində ön sıra saiti varsa, samit də mütləq ön sıra samiti olmalıdır və belə söz köklərinə bitişən şəkilçilərdəki sait və samitlər də bununla, yəni kökdəki sait və samitlərlə uyuşmalıdır.

Məs.: "boyun", "qarı" sözlərinə oxşatma şəkilçisi "cıq"/"cuq" bitişdirildiyi halda (قارىق-بويىق) "öynə", "yigid" sözlərinə eyni mənalı ifadə etmək üçün (-cik) şəkilçisi bitişdirilmişdir (اويىق-يگيدجك). Yaxud feillərdən məsdər düzəltmək üçün işlədilən şəkilçi "ağla", "al" sözlərində "maq" مِق olduğu halda, "ye", "iç" kimi sözlərdə "-mək" مِك işlənmişdir.¹

"Boyun", "qarı", "ağla", "al" söz köklərində arxa sıra saitləri "a", "ı", "o", "u" vardır və onlar öz cinslərindən olan samit-

¹ Bunu da qeyd etməliyik ki, bəzən belə şəkilçilərdə ahang qanununun pozulduğu nəzərə çarpır: məs.: məsdər şəkilçisi bəzən, indiki Nuxa şivəsində olduğu kimi, incə saitli sözlərdə də ancaq مِخ-max tərkibində işlənmişdir: بئمخ binmax (R.44) ائورمخ "cəvmax" (R.44).

lərlə, yə'ni arxa sıra samitləri ilə ("q", "q", "ğ", "x" samitləri ilə) uyuşaraq işlənir; halbuki "öynə", "yigit", "ye", "iç" sözlərində ön sıra saitləri "ə", "ö", "e", "i" olduğu üçün şəkilçilərdə də ön sıra sait və samitləri ("k" samiti və "i", "ə", "ü") saitləri gəlmişdir.

Bu hadisəni, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, M. Kaşğari belə izah etmişdir:

1) "ğ" dolğun, imaləsiz və qeyri rəkik feillərə daxil edilir, "k" isə bunun əksinə olan feillərə daxil edilir.¹

2) Rəkik, imaləli və kafli kəlmələrdə həmin mə'nada "k" hərfi "q" hərfini əvəz edir.²

3) ... və beləcəsinə xəfif isimlərdə və kafli feillərdə həmin mə'nada "ğ" əvəzinə "g" işlənir.³

"Kitabi-Dədə Qorqud"da müşahidə etdiyimiz (دق) -dıq/"-duq", غل"-ğıl/-gül", رق"-raq", لوق، لوق، لوق"-lıq"-luq" şəkilçiləri ilə eyni mə'nalarda دك "-dik"/"-dük", كل "-gil"/"-gül", لك "-lük"-lik" رك "-rək" şəkilçilərinin də müvazi surətdə işləməsi ancaq yuxarıda izah etdiyimiz fonetik qanunla əlaqədardır. Bütün bunlar isə göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" yaradıcılığının dilində də, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, saitlərlə samitlər uyuşması qanunu olmuşdur.

B. Saitlər uyuşması. Yuxarıda izah etdiyimiz saitlərlə samitlərin uyuşması qanunu eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıldığı dildə saitlər uyuşmasının da mövcudiyətini göstərir.

Doğrudur, "Kitabi-Dədə Qorqud"un imlası belə bir nəticə çıxarmağa çox az imkan verir; çünki burada, ümumi bir qayda olaraq, bə'zi müstəsnaları nəzərə almasaq demək olar ki, bir sıra şəkilçilər həmişə. yə'ni həm qalın, həm də incə hecalı sözlərə bitişdikdə ancaq bir şəkildə yazılmışdır; məs.: şühudi keçmiş şəkilçisi دی, nəqli keçmiş şəkilçisi مش،وب، tə'sirlik hal şəkilçisi ی، yerlik hal şəkilçisi د، çıxışlıq hal şəkilçisi دن، cəm şəkilçisi لر، əmr şəkilçisi سین، ikinci tək şəxs sonluğu سن، ikinci cəm şəxs sonluğu سن، fe'li bağlama، سنجه، sual şəkilçisi میşəklində ancaq bir cür yazılmışdır. Bunların arxa və ön sı-

¹ Divan, I cild, s.13.

² Divan, I cild, s.20.

³ Divan I cild. s.35.

ra məxrəclərinə görə qalın və incə tələffüz edilmiş olduğu şübhəsizdir. Lakin bir sıra qapalı saitli şəkilçilərin dörd saitləmi və ya iki saitləmi tələffüz edilmiş olduğunu qət'i surətdə qərarlaşdırmaq üçün hələlik qənaətbəxş dəlillərimiz yoxdur; məs.: **لو، دی، سون** şəkilçilərinin ancaq "lu -lū", "sun/sün", "-dı/di" kimi, yoxsa, sözdən asılı olaraq, dörd şəkildəmi, yəni həm "sun/-sün", "-lū/-lū", "du/-dü" kimi, həm də "sın/-sin", "lı/-li", "dı/-di" şəklində tələffüz edilmiş olmasını qət'i təy'in etməkdə hələlik çətinlik çəkirik.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilindəki müvaziliyi də, buradakı bə'zi şəkilçilərdəki ahəng qanununa müğayir imlasını da, müasir şivələrimizdə belə müxtəlifliyin mövcudiyətini də və nəhayət, "Kitab-ül-idrak" müəllifinin verdiyi izahatı da buraya əlavə etdikdə, aydın olur ki, dodaq və damaq ahənginin "Kitabi-Dədə Qorqud"dilində nə dərəcədə olduğunu müəyyənləşdirmək hələlik qeyri mümkündür.

Belə vəziyyəti nəzərə alıb, "Kitabi-Dədə Qorqud"un imlasına mümkün qədər sadıq olmaq üçün **لو، سون** tipli şəkilçiləri ancaq dodaq ahənginə müvafiq olaraq "lu/-lū", "sun/-sün" kimi; **دي، ميش** tipli şəkilçiləri ancaq damaq ahənginə müvafiq olaraq "dı/-di" .. kimi; hürufi-implası olmayan şəkilçiləri isə "Kitabi-Dədə Qorqud"da və başqa mənbələrdəki hərəkələrə əsasən ya dodaq, y da damaq ahənginə müvafiq olaraq yenə iki şəkildə oxumaq və yazmaq hələlik daha düzgün olardı. Buna görə də bunları müasirləşdirənlər, əlbəttə səhv edirlər.

V. Samitlər uyuşması. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında samitlər uyuşmasını əks etdirən nümunələr son dərəcə məhdud miqdardadır. Ümumiyyətlə türk dillərinin daha qədim abidələrində samitlər uyuşmasının təzahürlərinə rast gəlmək mümkün olduğu kimi, müasir türk dillərinin də bir çoxunda samitlər uyuşmasının müxtəlif təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. Məs.: M. Kaşğarının yanaşı olaraq verdiyi misallarda eyni şəkilçinin həm "d" **د**, həm "t" **ت** ilə (**قچتی** "qaçtı", **قچردی** "qaçurdi") yazması, yaxud müasir türk orfoqrafiya qaydasına görə bir sıra şəkilçilərin həm cingiltili, həm kar samitlə (da-ta, dan-tan, ci-ci...) yazılması; eləcə də müasir başqırd, qara-qalpaq və bir sıra digər türk dillərində belə vəziyyətin olması, məhz samitlər uyuşması qanunu ilə əlaqədar, bir ha-

disədir. Müasir Azərbaycan şivələrində də bu fonetik qanunun müəyyən izi qalmaqdadır və bu qanun müasir orfoqrafiyamızda müəyyən şəkilçilərin yazılışı üçün əsas sayılır ("vur-ğu"- "pusqu", "az-ğın"- "sat-qın", "əz-gin"- "kəs-kin" və s. kimi). Lakin ərəb əlifbası ilə yazılan sənədlərdə bu hadisə öz əksini hərtərəfli tapmamışdır; xüsusən "k" və "g" səsləri əksərən bir hərfi işarə ilə (ك) ilə yazıldığından yazıda "k" və "g" fərqi görmək çox çətin olmuşdur. Lakin samitlər uyuşmasının məhdud da olsa təzahürü ümumiyyətlə ərəb əlifbalı yazımızda və eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud"da iz salmışdır. Bunu biz xüsusən fe'ldən sifət düzəldən غون(ğun) قون (qun) şəkilçisində müşahidə edirik. Burada "az", "qır" feillərində sifət düzəltmək üçün sözüün sonundakı "z" və "r" səslərinin tələbinə uyğun olaraq şəkilçi "q" səsilə formalaşmış və أزغون "az-ğun", قرغون "qır-ğun" sözləri düzəldilmişdir; Halbuki, "daş-maq" fe'lindən eyni növ sifət düzəldərkən sözüün son samiti "ş" ilə həmcins olan "q" səsi şəkilçinin əvvəlinə gətirilmişdir və beləliklə "daş-qun" طشقون sözü formalaşmışdır. Təkcə elə bu fakt göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un yarandığı dövrdə ümumxalq Azərbaycan dilində samitlər uyuşmasının müəyyən növləri olmuşdur və bunların bir qismi bu günə qədər də saxlanmaqdadır.

Q. Cingiltləşmə. Cingiltləşmə adlanan fonetik hadisə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində öz əksini tapmışdır. Bu hadisəni Mahmud Kaşğarının Divanında da və eləcə ərəb əlifbası ilə yazılmış başqa mənbələrdə də görmək, ayırd etmək o qədər də çətin deyil. "Kitabi-Dədə Qorqud"da indiki Azərbaycan dilində olduğu kimi, ق "q", ت "t" ك "k" samitləri saitlər arasına düşdükdə cingiltli "k" samitləri saitlər arasına düşdükdə cingiltli qarşılıqlarına çevrilmiş halda yazılmışdır; məs.:

1) د "d" - ت "t"

"yigit" يكت "get", "eşit" ايشت və s.

"yigidin" يكدك "gedər", "eşidər" ايشيدر;

"yigidi" يكدى "gedüb", "eşidüb" ايشيدوب;

"yigide" يكده "kədimli", "eşidər" ايشدن;

2) غ "ğ" → ق "q"

"ayaq" اوتاق "saqqalcıq" صقالجق, "otaq" اوتاق;

"ayağım" اوتاغيم "saqqalcığı" صقالجقي, "otağa" اوتاغه;

"ayağına" اوتاغنه "saqqalcığım" صقالجغيم, "otağına" اوتاغنه.

3) k → g

Doğrudur, "Kitabi-Dədə Qorqud"da ancaq ک hərfi yazılmış və buna görə də bunun "k" yaxud "g" oxunması şərtidir; lakin burada "q" səsinin "ğ" səsinə çevrilməsinə əsaslanırıq (çünki qanuna görə arxasına samitlərdən "q" səsinin "ğ" səsinə çevrilməsi həmin səslərin önsürə qarşılıqlarının da bir-birilə əvəzlənməsinə işarədir) deyə bilərik ki, واردوق "varduq" sözündən واردوعم "varduğum", برماق "barmaq" sözündən برماغم "barmağım" olduğu kimi, بندوك "binduk" sözündən بندوكم "bindüğüm" və "yüzük" sözündən يوزكى "yüzügi" olması qanunidir. Buna görə də, heç bir zahiri əlamət olmasa da ك hərfini hər halda iki sait arasında işləndiyi zaman "g" səsi kimi oxuya bilərik.

III. Fonetik Azərbaycanlaşma

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, ümumxalq dili kimi ilk təşəkkül etmə dövründə dilimizə daxil olmağa başlayan bir sıra əcnəbi sözlərin, xüsusən ərəb və fars sözlərinin bəzən yalnız mə'naca deyil, cəmiyyətdə fonetik cəhətdən də azərbaycanlaşaraq, ilk gündən ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib ünsürü kimi ona üzvi surətdə qanışdığını da göstərmək zəruridir.

Mə'lum olduğu üzrə, ümumxalq Azərbaycan dilinin təməli əsrlər boyu işlənə-ışlənə bir sıra xırda tayfa dillərinə qələbə çalacaq dərəcədə sabitləşmiş və möhkəmlənmiş bir dildir; onun fonetik qanunları, fonetik keyfiyyəti həmin dildə danışan azərbaycanlıların səs məxrəcinin də çoxdan sabitləşmiş olduğunu sübut edir. Buna görə də Azərbaycan dilinə bu və ya digər şəraitdə daxil olmağa başlayan əcnəbi sözlərin tərkibində olub, Azərbaycan dilində olmayan və azərbaycanlıların tələffüz məxrəcinə uymayan səsləri azərbaycanlılar öz tələffüz məxrəcinə uyğunlaşdırmışlar. Beləliklə də Azərbaycan dilinə daxil olan əcnəbi sözlər sövti cəhətdən də azərbaycanlaşmışdır. Şübhəsizdir ki, ərəbcədən daxil olmuş sözlərdə, M. Kaşğari¹ İbn Mühənnanın da² təsdiq etdikləri kimi, X-XIV əsrlərdəki türk dillə-

¹ Divan I cild, 6, 7, 8, 9, 141, 364, səh.

² İbn Mühənnə -səh.3, 4.

rinde və bu cümlədən ümumxalq Azərbaycan dilində olmayan ط،ظ،ض،ع،ح،ث səslerinden biri hər hansı bir alınma sözün tərkibində olduqda, azərbaycanlılar belə səsləri öz tələffüz məxrəcələrinə uyğun bir səsle dəyişdirərək tələffüz etmişlər. Lakin imladakı məhdud, məşrut ən'ənəvilik ərəb və fars sözlərinin əslinə müvafiq yazılışını mühafizə etmiş, buna görə də, canlı dildə olan fonetik azəricələşmə yazıda özünü hər zaman tam aydınlığı ilə göstərə bilməmişdir.

Bununla belo, bir sıra əlyazmalarında olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"da da danışıda - tələffüzlə olan bu fonetik azəricələşmə müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır ki, bunlar, başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1) -ərəb dilindən keçən ض،غضب،قضا sözlərindəki ض səsinin tələffüzü azərbaycanlılar üçün çətin olduğuna görə "dz" tərkibini andıran bu səs Azərbaycan dilində olan ز "z" ilə və ya د "d" ilə tələffüz edilmiş və ز və ya د hərfi ilə yazılmışdır.

Məs.:

(R.28) قار، سنك الزكوة قد (R.45) آذنه قد ايارن (R.11) سكا تنقرا اليه

2) Azərbaycanlılar bir qayda olaraq söz başında "ğ" səsini tələffüz etməkdə, hətta bu gün də, çətinlik çəkirlər. Buna görə də "ğ" غ ilə başlanan bir sıra sözlər azərbaycanca söz başında olan "q" ق ilə tələffüz olunur ki, bu hal "Kitabi-Dədə Qorqud"da da öz əksini tapmışdır.

Məs.: غضب deyil، قزاب yaxud قضب (R.11); غريب deyil، قارب (R.149) yazılmışdır.

3) Buradakı ərəb sözlərində olan ع övəzinə sadəcə bir sait (hürufi-impladan birinin) yazılması da (məs.: "eyb" عيب cözünün "ayıb" آيب (R.7) şəklində yazılması azərbaycanlıların dilinə və tələffüz məxrəcəsinə yad olan ع kimi sırf qırtlaq səsinin sözün tərkibindən atılması yolu ilə fonetik azəricələşməni göstərən bir nümunədir.

Ərəb və fars sözlərinin azərbaycanlı tələffüzünə uyğun olaraq yazılmasını, bəzən "ərəb və fars sözlərinin yanlış yazılması" kimi izah edənlər, ərəb orfoqrafiyası nöqteyi-nəzərindən haqlı olsalar da, biz bu hadisəni "savadsızlıqdan" daha çox fonetik azəricələşmə kimi qiymətləndirmək tövəfdir.

IV. Bə'zi qeydlər

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin ümumi surətdə fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək mümkün olsa da, buradakı fonetik qanunlar sisteminin tam halda meydana çıxarmaq son dərəcədə çətindir: əslinə baxılsa, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində belə bir vahid dilə məxsus qanuni sistemin varlığına inanmaq da çətindir, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, buradakı dildə müxtəlif qəbiləvi dillərin bir sıra xüsusiyyətləri müvazi surətdə saxlanıldığı kimi, bə'zi fonetik qanunlar da müvazi surətdə özünə yer tapmışdır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı fonetik hadisəni nəzərdən keçirək. Bu hadisə bir dil budağında fonetik bir əlamət kimi nəzərə çarpan bir səs ilə yanaşı olaraq başqa bir dil budağına məxsus fonetik qarşılığın müvazi işlənməsidir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində diş səslərindən "ç-c" ilə işlənən "çağırmaq", "caynaq" sözləri "Kitabi-Dədə Qorqud"da (müasir Azərbaycan şivələrinin bə'zində olduğu kimi) müvazi surətdə, bə'zən diş səslə fışılıtlı dil budağına xas olan ç-c ilə, bə'zən isə boğaz səslə dil budağına xas olan "q-q" ilə işlənmişdir. Məs.:

"Sən məni yanında qağırmadın,mi?" (قغرمدمکمی) (R. 64).

"Bəglər, mən sizi niyə qağırdım? (قغردم) (R.166).

"ya qağan aslanın qaynağında (قیناعندم) didiləm" (R.99).

Halbuki başqa yerdə (R.13, 15) bu sözlər (r-q) ilə deyil, چ (ç/c) ilə yazılmışdır.

Burada bə'zi sözlərdə boğaz səslilik də xüsusi bir şəkildə özünü göstərir; belə ki, bir sıra sözlərdə sözbaşı ح،خ "h" "x" səsləri dildibi-boğaz səslərindən ق (r-q) ilə əvəz edilmişdir.

Məs.: əslində boğaz səsləri ilə tələffüz olunan ح،خ ilə yazılan "xütbə" خطبه، "xali" خالی، "hana" حنا sözləri burada ق ilə ("r" və ya "q" ilə), "qüdbə" -قودبه (R. 119), "qına" قنا (R.21), "qalı" قالی (R.21) şəklində yazılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ق "q"-nin üstünlüyü sonradan "h", "x" ilə tələffüz edilən bir sıra sözlərin "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində "q-r" ق ilə işlənməsində də öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də müasir Azərbaycan dilində "h" ilə işlənən "hanı", "hamı", "həncəri", "haçan" kimi sözlər də "Kitabi-Dədə Qor-

qud"da "q-r" ق ilə "qanı" قنى, "qamu" قامو, "qançaru" قنچرو, "qaçan" قچن şəklində işlənmişdir.

Bunlarla müvazi olaraq "xatun" خاتون, "xan" خان, "xaliçə" خاليچه sözlərinin "x" خ hərflə yazılması yuxarıdakı nəticəmizi inkar etmir, bəlkə, yenə bu dövrdə ümumxalq Azərbaycan dilində fonetik təreddüd və müvaziliyi göstərir; bu isə xalq dili halında ilk təşəkkül etmə dövründə olan hər bir dilə xas bir xüsusiyyətdir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

"KITABI-DƏDƏ QORQUD" DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞU

Dilin əsaslarından biri olan qrammatik quruluş bir qayda olaraq gec və az dəyişilir və onda baş verən dəyişiklik isə daha çox təkmilləşmə və səlisləşmə xasiyyəti daşıyır. Əgər ciddi zərurət olarsa, bir qrammatik qanun başqa bir qrammatik qanunla əvəz də oluna bilər. Bütün bunlar isə əsasən dilin öz daxili qanunlarına uyğun şəkildə baş verə bilər. Elə buna görə də min ildən bəri azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi olaraq xidmət edən ümumxalq Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda elə ciddi bir dəyişiklik əmələ gəlməmiş və müasir Azərbaycan dili arasında qrammatik quruluşca köklü fərq baş verməmişdir. Bunu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından, Nəsimidən, Füzulidən, Vaqifdən hər bir cümləni, hər bir beyti nəzərdən keçirən hər şəxs o qədər zəhmət çəkmədən müşahidə və təsdiq edə bilər. Lakin buradan "dilimizin qrammatik quruluşunda min ildən bəri heç bir dəyişiklik olmamışdır" - kimi ümumiləşdirilmiş bir nəticə çıxarmaq, əlbəttə doğru olmaz. Xüsusən ümumxalq dili halında ilk formalaşma dövründəki Azərbaycan dilində hələ bir sıra müxtəlif qəbiləvi dil ünsürləri müvazi surətdə işlənmiş, bunların arasında xüsusi şəkildə mübarizə də olmuş və bu mübarizə həm də uzun müddət davam etmiş; bəzən bir qəbilənin dilinə xas olan qrammatik əlamət üstün olmuş, digər qəbilə dilinə mənsub olan sinonim qrammatik əlamət ya tamam ortadan çıxmış və ya daha dəqiq bir məzmun kəsb edərək ümumxalq dili qrammatik quruluşunun üzvi hissəsinə çevrilmişdir ki, bununla da eyni zamanda ümumxalq dilinin qrammatik quruluşun-

da səlisləşmə və təkmilləşmə mahiyyətli dəyişiklik əmələ gəlmiş və s.

Beləliklə də keçən min il müddətində dilimizin qrammatik quruluşunda xüsusən təkmilləşmə, milli dil halında olmuşdur. Belə dəyişmələrin bir qismini xüsusi tədqiqat aparmadan görmək olsa da, bir qismini ancaq əsrlər boyu inkişafı izləməklə aydınlaşdırmaq mümkün olur.

Məhz buna görə də dilimizin ilk abidələrindən biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilinin qrammatik quruluşunu, müxtəsər də olsa, nəzərdən keçirmək maraqlı və zəruridir.

* * *

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili qrammatik quruluşca da, müasir Azərbaycan dili kimi, iltisqidir və türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərə, xüsusən onun cənub-qərb qrupundan olan dillərə çox oxşardır.

Sözlər quruluş e'tibarilə əsasən kök və şəkilçilərdən ibarətdir, söz kökləri dəyişmir, mə'na tələbinə görə sözlər müxtəlif vəzifəli şəkilçi qəbul edir, bir kökün üzərinə sondan bir neçə şəkilçi bitişdirilir. Köklərə şəkilçilər bitişdirməklə yeni sözlər düzəldilir, sözün daxili mə'nası dəyişdirilir və bir söz başqa bir sözlə bağlanır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində və eləcə də ilk ümumxalq Azərbaycan dilində eyni məzmun həm sözlə, həm şəkilçi ilə müvazi surətdə ifadə edilir, bə'zən belə hal ekspressiv məqsədə də xidmət edir.

Bu dastanlarda da məfhumları ifadə edən sözlər və fikirləri ifadə edən cümlələr arasında əlaqə, bağlılıq, mə'na münasibəti həm şəkilçilər (yə'ni sözdəyişdirici adlanan, münasibət bildirən şəkilçilər) vasitəsilə, həm də sözlərin cümlədə yerləşmələri və sözlərin bir-birinə yanaşmaları ilə ifadə olunur.

Mürəkkəb sifətlərin, sayların, feillərin təşəkkülündə yanaşma, qovuşma və yerləşmə kimi ifadə üsulları da müşahidə olunur. Buradan da bir sıra feillərdən yardımçı yeil, sifət və ya sifətlərdən qoşma və sonra işə şəkilçi əmələ gəldiyi nəzəri cəlb edir.

Məs.: bu günkü Azərbaycan dilində olan "dır" xəbər şəkilçisi "durur"-dan, birgəlik şəkilçisi"-lə/-lə" və birgəlik qoşması "ilə" şübhəsiz "bilə"- "birlə"- "birlək" inkişaf yolu keçirmiş və müstəqil "bir" "lək/lik" morfemlərindən yanaşma və birikmə yolu ilə təşəkkül etmişdir. Eyni yol ilə şəxsi sonluqların da təşəkkülünü göstərən nümunələrə "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlmək olur; məs.: "avuz/-əvuz" şəkilçiləri göstərir ki, bunlar "a-vuz"- "a-bız" tərzində inkişaf yolu keçirib təşəkkül etdiyi kimi "-mız/-miz" ("aldığımız", "bildiyi-miz" ifadələrində olan) şəxs sonluqları da yanaşma-birikmə nəticəsində "biz" əvəzliyindən törəmişdir. Ümumiyyətlə, köməkçi nitq hissələrinin və şəkilçilərin yaranmasında "gətürüb durursan yürüyü verdi" "çapar yetdi" "sınayu gəldim" "saya varsam" "gəlir oldı" "bişirüb durdum" "xəbər versə görək" "tükənsə olmaz" və s. kimi ifadələr müasir dilimizdə daha da müxtəşərlənmiş şəkildə işlənən bir sıra ifadələrin ilk formalaşma prosesini aydınlaşdırmaq üçün lazımi əsasların göstəriciləri ola bilər. Belə nümunələr bir daha sübut edir ki, müasir Azərbaycan dilində bizə sadə və ya düzəltmə kimi görünən bir sıra sözlər başlanğıcda müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən ibarət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kök və şəkilçilər arasında olan məna əlaqələrinin müxtəlif təzahürləri sözlər, ifadələr və cümlələr arasındakı məna əlaqələrinin əsas üsullarına daima müvafiq olmuşdur. Burada da əsas mənanı ifadə edən sözün, birləşmənin, cümlənin yeri ilə əlavə, ikinci dərəcəli mənanı ifadə edən sözün, birləşmənin və cümlənin yeni eyni qanun və əsaslarla müəyyənləşdirilmişdir.

Bütün bu xüsusiyyətləri və bunlarla əlaqədar olaraq qrammatik quruluşda baş verən təkmilləşmə, səlisləşmə yolu dəyişmələri daha aydın izləyə bilmək üçün də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilinin qrammatik quruluşunda daha çox nəzərə çarpan və daha çox səciyyəvi olan halları təkbətək gözden keçirmək faydalı olar.

1. Morfoloji xüsusiyyətlər

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin morfoloji quruluşu dedikdə biz əsasən nitq hissələrini və bunlarla üzvi surətdə bağlı olan

şəkilçiləri nəzərdə tuturuq. Lakin biz burada nitq hissələrini, şəkilçiləri bütün tərffüatı ilə işıqlandırmaq, hərtərəfli izah etmək niyyətində deyilik; əgər belə etməli olsaq, o zaman bir kitab, həm də böyük həcmli kitab yazmalı olardıq. Biz daha çox bə'zi morfoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edəcəyik və beləliklə də "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərinin dili haqqında az-çox dürüst təsəvvür yaratmaq üçün zəruri hesab etdiyimiz bə'zi morfoloji əlamətləri aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

A. Sözdüzəldici şəkilçilər

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də əsasən üç növ şəkilçidən istifadə edilmişdir:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər.
2. Sözdəyişdirici şəkilçilər.¹
3. Mə'na düzəldici (yaxud forma düzəldici) şəkilçilər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi indi Azərbaycan dilində yaşamaqdadır; digər qismi isə ya tamamən istemaldan çıxmış və ya qeyri-məhsuldar halda bə'zi düzəltmə sözlərdə qalmışdır.

Burada, bu şəkilçilərin hamısını deyil, dilimizin tarixi üçün daha çox maraqlı olanlarını və dastanlarda daha çox işlənənləri göstəririk.

1) Fe'llərə bitişdirilənlər.

1. "-t/-d/-it/-id/-ut/-ud".

Bu şəkilçilər fe'llərə bitişdirilir və fe'li isim alınır; məs.:

"bin-it, yüklə-t, gey-it (R.11).

"aş-ut, keç-üt, (R. 130-131).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını ərəb əlifbası ilə yazıya köçürən şəxs və ya əslindən surət çıxaran katib bu şəkilçiləri

¹ İkinci və üçüncü növdən olan şəkilçilər daha çox ayrı-ayrı nitq hissələri ilə bağlı olduğundan, bunlardan əlaqədar nitq hissəsi bəhsində danışacağıq.

bə'zən -t ilə (məs.55-56 səhifələrdə); bə'zən (-r) ilə daha doğrusu (-d) hərfi ilə (məs.11 səhifədə) yazmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, katibin o qəder də aydın olmayan xəttində "d" hərfi "r" hərfinə oxşar bir şəkildə yazılmış və buna görə də M. Rifat *کچود، بئند، اچچد، کید، یوکلد* sözlərini bə'zən *(کوجور، بئئر لچر، یوککل)* şəklində "r" ilə oxumuşdur və belə də yazmışdır. Doğrudur, "Kitabi-Dədə Qorqud"un əsl yazma nüsxəsi əlimizdə yoxdur; lakin bir çox qədim yazma nüsxələrdə "d" və "r" hərflərinin adətən oxşar yazıldığını nəzərə alaraq, (məs.: V. Smimovun "Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века" adlı məqaləsinə əlavə etdiyi foto surət (facsimile)¹ və bu qəbildən olan başqa sənədlərə, daha bir sıra dəlillərə əsaslanaraq belə düşünürük ki, M. Rifat və başqa nəşirlər tərəfindən "r" ilə oxunan belə düzəlmə sözlərdəki sözdüzəldici şəkilçinin samiti "t" və "d"-dən başqa bir samit deyildir. Buradaca həmin şəkilçinin tərkibində "d-t"-dən əvvəl açıq sait "-ə/-a" yaxud qapalı sait "i/ı/ü/u" səslərindən hansının olmasını, daha doğrusu samitlə bitən köklərə, bu "d" - "t" şəkilçisinin hansı saitlə ötürülüb bitdiyi qəti surətdə müəyyənləşdirmək də lazımdır; çünki bu şəkilçi bə'zən hərəkələrlə, əksərən isə hərəkəsiz yazılmışdır. Məs., "Kitabi-Dədə Qorqud"un 11-ci səhifəsində *کید* və *بئند* sözlərinin yazılışındakı hərəkələrə görə bu sözlərin "keyəd", "binəd" oxumaq lazım gəlir. Lakin M. Kaşğari Divanında bu şəkilçi ilə əmələ gətirilmiş isimlərin yazılışına əsaslanaraq demək olar ki, bu samitlər qapalı saitlərlə ötürülür. Müasir Azərbaycan dilində də belə şəkilçilərlə "ög/öy" fe'lindən düzəldilmiş "ögüd"/"öy-üd" və "keç" fe'lindən düzəldilmiş "keç-id" sözləri işlənir. "Keç-id", "öy-üd" sözlərində də qapalı saitə saxlanması M. Kaşğari Divanındakı yazılışın doğru olduğunu göstərir.

2) "-ş/-uş/üş/-ış/-iş".

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində də məhsuldar bir halda işlənməkdədir. Həm M. Kaşğari Divanında, həm də İbn Mühənnə lüğətində bu şəkilçi ilə düzələn fe'li isimlərə nümunələr verilmişdir.

¹ "Записки Восточного Отделения Императорского Русского археологического Общества. XXII т. II выпуск, С. Петербург, 1914 (126-сı səhifə ilə 127-сı səhifə arasına yerləşdirilmiş foto-sürətə baxın).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu şəkilçi ilə düzəldilən fe'li isimləərə az təsadüf olunur, ancaq bir neçə söz vardır.

"bağ-ış", "dur-ış", "yür-ış"(s.59), "qır-ış" (s.129) və b. k.

3) -ma/-mə.

Məsdər şəkilçisi "-maq-mək"dən sonuncu "q/-k" səslərinin düşürülməsi ilə əmələ gətirilmiş bir şəkilçidir. Bu, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, fe'li isim düzəltmək üçün işlənmişdir; məs.:

"Bu dəli boğma çıxaracaq olanca cybimizi qaqdi" (R.63).
"Yemə, içmə oldı (R. 37).

4) "-ıcı/ -ici".

İsimlərə bitişib məslək, peşə və s. bildirən "-ci" şəkilçisi ilə mənşə e'tibarilə qohum olan bu şəkilçi fe'llərə bitişərək həmin fe'ldən ifadə olunan iş və ya hərəkətlə sifətlənən bu və ya digər şəxsi, heyvanı yaxud əşyanı müəyyənləşdirən fe'li sifətləri düzəldir; məs.: "bilicisidi" (R. 3) "yığıcı" (R.35) və s.

5) "-inc/-unc"...

"Başıma qaxınc yüzümə toxunc olmasun" (R.98).

"Oğlana qorxunc xəbərler verəyim" (R:98).

P. Melioranski bu şəkilçini təkcə c hərfilə vermişdir,¹ lakin göstərdiyi misallardan anlaşılır ki, Melioranski göstərdiyi "sevinc" və "qorqunc" kimi sözlərin əsl kökünü düzgün təyin etməmişdir. Çünki "sevin" fe'li işlənilsə də "qorqun" fe'li heç bir zaman işlənməmişdir.

Demək bu sözlər "sev" və "qorq" köklərindən (-inc/-unc) şəkilçilərlə düzəlmişdir.

6) "-mac".

Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar olaraq ancaq bir neçə sözdə işlənmişdir;

Dolamac (R. 98).

Bazlamac (R. 5) (yaxud bozlamac).

Melioranski bu şəkilçinin ancaq fe'li-isim əmələ gətirdiyini söyləyərək "bulamac" sözünü misal gətirmişdir.² Lakin yuxarıdakı nümunələrdən mə'lum olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu şəkilçi həm fe'li-isim, həm fe'li-sifət düzəltmək üçün işlənmişdir.

¹ П. М. Мелиоранский. "Араб - филолог...", с.XXXIII.

² Yene orada.

7) "-əcək/-acaq.

Bu şəkli fe'li sifət əmələ gətirmək üçün bir neçə sözdə işlənmişdir. Məs.: "yatacaq" yerim ... (R.6).

"Bu yığılacaq evdə ün yoq (R.6).

"Sən varacaq yerün dolamac-dolamac yolları olur" (R. 98).

"Ol sana verəcəki qızı ... (R. 48).

Bu şəkilçi haqqında nə M. Kaşğari Divanında, nə də İbn Mühənnə lüğətində heç bir mə'lumat yoxdur. Bu şəkilçi, ola bilsin ki, son dövrlərdə törəmiş; buna görə də bu şəkilçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da hər hansı bir mə'nada işlənməsi, ümumən fe'lin gələcək zaman şəkilçisi olan "-acaq/-əcək" morfeminin tarixi nöqtəyi-nəzərindən də tədqiq edilməli bir faktır.

8) "-dik/-dıq/-dük/-duq".

"Ox atduğum yerləri, qılıç çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim" (R. 69).

"Atduğu daş yerə düşmədi" (R. 33).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu şəkilçi fe'li sifət əmələ gətirmək üçün feillərə bitişdirilir və eyni zamanda şəxs bildirən nisbət şəkilçilərini də qəbul etmiş olur; məs.: "atduğ-u" (tdığ-ı), "istədik-üm" (istədig-im), "kəsdük-üç" (kəsdig-im) və s.

Bu şəkilçi ümumiyyətlə türkoloji ədəbiyyatda məsdər şəkilçisi kimi də tanınır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da da bəzən belə bir mə'na və vəzifədə işlənmişdir; məs.: "Gəzdigindən öldüğün yeg ola (R.11).

9) "-um/-üm/-ım/-im".

"Mənə bu yaradan ölüm yoqdur" (R. 17).

"Qırq tutum qara saçlım" (R.112).

Melioranski bu şəkilçinin İbn-Mühənnə lüğətində olduğunu və fe'li isim əmələ gətirdiyini "ölüm", "turum", "olturum" misalları ilə göstərmişdir.¹

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində isə bu "-m/-üm" şəkilçisi həm fe'li isim, həm də fe'li sifət düzəltmək üçün işlənmişdir.

Yuxarıdakı misalda "ölüm" cözü fe'li isim, "tutum"¹ sözü isə fe'li sifətdir. Lakin qeyd etməlidir ki, bu şəkilçi "Kitabi-Də-

¹ П. М. Мелиоранский "Араб - филолог...", с. XXXVIII.

də Qorqud" dastanlarında o qədər geniş dairədə işlək olmamışdır.

Bu şəkilçiyə bə'zən "-li/lü" şəkilçisi bitişdirilərək sifət əmələ gətirilir: məs.: "gedimlü", "gəlimlü", "ölümlü" (R.65). Bu sözlərdəki şəkilçisinin vacib şəkilçisi kimi (-malı/-məli) oxuyanlar səhv edirlər. Çünki, hər şeydən əvvəl, bilməlidir ki, vacib şəkilçisi "-malı/-məli" hələ o zamanki Azərbaycan dilində olmamışdır; ikinci, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının yazılışında nə qədər vahid imla qaydası olmasa da, müəyyən dərəcədə "t" səsini saitlər arasında "d" səsinə çevrilməsi kimi fonetik qanuna bu dastanların katibi əsasən riayət etmişdir; məs.: "aylar", "aytdılar".

Məhz bu qanuna görə də "get" sözü saitlə başlanan şəkilçi qəbul edəndə "d" ilə məs.: "gedimlü" şəklində yazılır; samitlə başlanan şəkilçi qəbul edəndə isə "t" dəyişilmir; məs.: "get" "getsün" (R, 103) yazılır; buna görə də samitlə başlanan vacib şəkilçisi "malı/-məli" "get" cözünə bitişdirildikdə deyil **کتیلو** şəklində yazılmalı idi. Halbuki belə deyil, yə'nə **کتیلو** deyil, yazılmışdır. Beləcə də bə'zən **کیملو** şəklində yazılışdan da mə'lum olur ki, bu sözü "gəlməli" deyil, "gəlimlü" oxumaq lazımdır.

Deməli, bu şəkilçi "-malı/-məli" deyil, "-um-lu", "üm-lü", "-ım-lı", "-im-li" tərzində "-um/-üm" ... ilə "-lu/-lü" ünsürlərindən əmələ gəlmiş bir şəkilçidir.²

10) (-an/-ən).

Bu şəkilçi fe'li sifət əmələ gətirmək üçün feillərə bitişdirilir; məs.:

"Aqan durı sulardan xəbər keçə" (R.11). "Çıxan can gərü gəlməz" (R. 3).

"Gönlün yuca tutan ərde dövlət olmaz" (R.3).

"Öləm adam dirilməz" (R.3).

¹ Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən ölçü mə'nasına "tut" fe'lindən "tutam" sözü də düzəldilib işlənmişdir: "altmış tutam" (R. 35).

² Vatikan nüsxəsi bizim nəticəmizi təsdiq edir; çünki burada həmin sözlərdə şəkilçi hərəkətlə belə yazılmışdır:

(gəlimli gedimli dünya son-ucu ölümlü dünya).

İbn-Mühənnə lüğətində "-an/-ən" şəkilçiləri deyil, eyni vəzifədə işlənən və orta Asiya türk dillərinin bir çoxunda bu gün də işlənməkdə olan "kan-kən; qanə-/qan/-ğan şəkilçiləri göstərilmişdir.¹ Mə'lum olduğu üzrə, -qan, -ğan, kən...şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra sözlərdə qeyri-məhsuldar bir şəkilçi kimi saxlanılmaqdadır; həm də bu şəkilçi ilə əmələ gətirilmiş sözlər müasir dilimizdə müxtəlif mənalarda işlənir.

"Bə'ziləri tamamən isim mə'nasını verir (qalın sahitlərdə; "saxsağan", "dağdağan", "çalağan", "papağan", "firrağan", incə sahitlərdə: "kəsək₁ən", "çəpk₁ən" və s...); bə'ziləri isə sifət mə'nasında işlənir (məs.: "ağlağan", "qaçağan" "çalışqan", "küsəgən", "gəzəgən" və s.).

İşin davam etməsilə eşyanı sifətləndirmək üçün daha qədim zamandan türk dillərində "qan/-gən" şəkilçilərinin işləndiyini M. Kaşğari Divanından da öyrənirik.²

Bu şəkilçinin necə təşəkkül etməsi haqqında ilk dəfə geniş mə'lumat verən türkoloq J. Deni olmuşdur. Onun izahatına görə zaman fərqlərini itirərək fe'ldən daimi keyfiyyət bildirən sifət əmələ gətirən bir şəkilçidir. Bu haqda xüsusi bir məqalə yazan professor N. K. Dmitriyev isə nisbətən daha ətraflı və aydın izahat vermişdir.³

11) "-gün/-qun/-ğun"...

Bu şəkilçi feildən sifət və ya isim əmələ gətirmək üçün işlənmiş şəkilçilərdəndir; məs.:

"Ağ yələkli ötgün oxdan qayıqmayan" (R. 103).

"Qara donlu, azğün dinlü kafirlərə bir oğul aldurdunsa, de-gil manıa" (R. 14).

"Daşqun-daşqun" suları aşub gəldüğündə-keçdiğündə Bey-rək adlı bir yigide buluşmadınmı" (R.57).

İbn Mühənnə lüğətində غن şəkilçisi ilə əmələ gətirilmiş bircə "yorğun" sözü verilmişdir.⁴

¹ П. М. Мелиоранский. "Араб - филолог", с.XXX.

² Divan I cild, s.23.

³ Н. К. Дмитриев. Аффикс غان в ново-османском языке. (Доклады АН СССР -1928).

⁴ "Араб - филолог" ... с.XXX.

Professor N. K. Dmitriyev غون، غون şəkilçisi ilə شان şəkilçisinin daha qədim bir ümumi şəkilçidən ayrıldığı zənn edir.

12) "-cək"

Bu şəkilçi fe'li-isim düzəltmək üçün bəzi feil kökünə bitişdirilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində ancaq "əm" sözündən əmələ gətirilmiş "əmcək" sözü işlənmişdir. İbn-Mühənnə lüğətində də təkcə bu söz misal verilmişdir.

Belə mə'lum olur ki, bu şəkilçi daha qədim bir tayfa dilinə mənsub olmuş və artıq X-XIII əsrlərdə ölmüş və fonetik dəyişmə nəticəsində yeni şəkllə düşmüş bir şəkilçidir.

13) "-ər/-ar".

Bu şəkilçi feildən sifət, bəzən isə zərf düzəltmək üçün feil köklərinə bitişdirilir: məs.:

"Yarar (R.97), "qaçar" (R.17).

"Qanturalı yigitlərin ağla gördi" (R. 103). "Qaraca çoban çapar yetdi" (R. 33).

14) "-gi/-gü".

Bu şəkilçi ancaq bir neçə feildən isim düzəltmək üçün işlənmişdir: məs.:

"Xan babamın güye-gi-si (R.14).

"Qadın anamın sev-gi-si" (R.14).

Bu şəkilçi ilə düzələn bəzi sözlərə "-lu/-li" şəkilçisi artırmaqla keyfiyyət bildirən isimlər də düzəldilib işlənmişdir: məs.:

"Gör-gü-lü" (R. 95, 96, 99, 107).

"Sev-gü-lü" (R. 110, 113).

Ola bilsin ki, qalın saitli sözlərdə bu şəkilçinin qalın saitli və boğaz səslili (samitli) növü olan "-ğ/-qu" şəkilçiləri də o zamanlı ümumxalq dilində işlənmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə bunların nümunəsinə rast gəlmədik.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi sözlərin tərkibində burada göstərilməyən şəkilçilərə də rast gəlmək olar, lakin bunların hamısından bəhs etmək işini gələcəyə saxladıq.

2) Adlara (sifət, say və sairəyə) bitişdirilənlər

"Kitabi-Dədə Qorqud"da fe'lə bitişən sözdüzəldici şəkilçilər olduğu kimi, bir sıra isim, sifət və digər nitq hissələrinə də bitişən sözdüzəldici şəkilçilər işlənmişdir.

Belə şəkilçilərdən başlıcaları aşağıdakılardır:

1) "-ar/-ər".

Bu şəkilçi bə'zi sifətlərə bitişərək fe'l düzəltmək üçün işlənmişdir; məs.: "sarartğıl" (R.8) "ağaduğın" (R.89).

Göründüyü kimi burada "sarı" sifətindən axıncı "ı" səiti atılmış və qalan kökə "-ar" şəkilçisi bitişdirilmişdir: çünki iki sait bir araya gəlməz. Burada verdiyimiz "ağar-maq" sözü İbn Mühənnə lüğətində də misal göstərilmişdir; Melioranski bununla əlaqədar olaraq "suvar" sözünün də belə düzəldiyini ehtimal tərzində qeyd etmişdir.¹ Belə anlaşılır ki, Melioranski haqlıdır və bu şəkilçi yalnız sifətlərdən deyil, isimlərdən də feil əmələ gətirir. Bunu "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən "evər-mək" və müasir Azərbaycan dilindəki "ot-ar-maq", "suv-ar-maq" sözləri sübut edir.

2) "-la/-lə".

Bu şəkilçi müxtəlif sözlərə bitişdirilərək müxtəlif məzmunlu sözlər düzəltmək üçün işlənir.

a) bə'zi adlara bitişdirilərək fe'l düzəldilir; məs.:

"Quş quş-la-dı-lar" (R.12).

"Ov ov-la-dılar" (R.11).

"İzin iz-lə-di" (R.83).

"Qonaq-la-dı", "ağır-la-dı" (R.41).

b) bu şəkilçi isimdən isim düzəltmək üçün də işlənmişdir; məs.:

"Yay-la" (R.59).

v) bə'zi isimlərin sonuna bitişdirilərək zərf əmələ gətirmişdir; məs.: "dunla" (R.4) "Danla" (R.102).

Bu sonuncu söz İbn Mühənnə lüğətində də nümunə kimi verilmişdir.² Müasir Azərbaycan danışığı dilində bə'zən "dan-nan", "gecəynən", "sabahnan" ifadələrini eşitmək olur ki, bunlar fikrimizcə, "danla", "gəcələ", "sababla" ifadələrinin dəyişmiş şəkli olmalıdır: çünki belə hadisə birgəlik bildirən "-lə/-la" qoşmasında da müşahidə olunur; məs.: "Məmmədlə" əvəzinə "Məmmədnon", "qardaşımla" əvəzinə "qardaşımnan" deyilir və s.

3) "-cı, çı, /ci, çı".

¹ П. М. Мелиоранский. "Араб - филолог", с.ДХХХ.

² Yene orada.

Bu şəkilçi ismə bitişdirilir və bir şəxsin müəyyən məsləkə və ya müəyyən peşəyə mənsub olduğunu göstərir. Bu şəkilçinin mənşə e'tibarilə "adam" mə'nasını verən "çə/çi-ci/zi-si/şi" və s.." ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu şəkilçi ilə isimlərdən düzəldilmiş sözlər ya xüsusi isim, ya peşə bildirən isim kimi işlənmişdir.

"Yalançı oğlu yalançuq" (R.49, 50, 52, 59, 66).

"Ənsə Qoca oğlu oqçı" (R. 176).

"Sumaçıları qovdı" (R. 61).

"Naqaraçıları qovdı" (R. 61).

İbn Mühənnə kitabında həmin şəkilçi ilə düzəldilmiş müxtəlif peşəkar adını bildirən 150-yə qədər söz verilmişdir. (Türkiyə çapı. 154-157 səhifələr).

4) "-lad".

Bu şəkilçi yer bildirən isimləri əmələ gətirmək üçün bə'zi isimlərə bitişdirilir; məs.: "yaylaq.

5) "-əl".

Bu şəkilçi isim və sifətlərdən fe'l əmələ gətirmək üçün işlənir; məs.: "yön-əl-t (R. 74).

6) "-ə/-a".

Bu şəkilçi bə'zi isimlərdən fe'l düzəltmək üçün işlənir; məs.:

"Sırca parmağın qan-a-tsun" (R. 66).

7) "-lik/-lıq".

Bu şəkilçi isim, sifət və saylara bitişdirilərək ən çox mücərrəd keyfiyyət məfhumunu bildirən isimlər düzəldir. Bu, "Kitabi-Dədə Qorqud"da çox işlənmişdir: məs.: "yıl-lıq" (R.100) "ər-lik", "bahadır-lik", "cilasun-lik", "yigit-lik" "təkəb-bür-lük" (R.3) "var-lıq; (R.3), "bir-lik" (R.7) sözləri "-lik/-lıq/şəkilçiləri ilə düzəldilmiş isimlərdir.

8) "-lı/-li/-lü/-lu".

Bu şəkilçilər də isimlərdən sifət düzəltmək üçün çox işlənən şəkilçilərdəndir; məs.: "Ağ yüz-lü" "ala göz-lü" (R. 19), "bərk-li" (R.70), "ağ saqqal-lu" (R.11), "din-lü" (R.70), "ağbir-çək-lü" (R.11), "dil-li" (R.70), "şalvar-lı" "quşaq-lu" (R.35).

A. Borovkov "-lıq" və "lı" şəkilçilərinin mənşəindən bəhs edərək, bunların özbəkçə "lığ tolğan", yaxud "lıq tola" ("lap do-

lu", "dopdolu", "ağzbağız") ifadələrində işlənən "lıq" qoşmasından, qədim uyğur dilində müstəqil surətdə "bol", "çox" mənasında işlənən "liğa" sözündən olduğunu göstərir ki,¹ bu müəyyən dərəcədə, həqiqətə uyğundur.

Azərbaycan danışıq dilində də "adam lıq verir" yaxud "lığına palçıq" ifadələrində olduğu kimi "çoxluq mənasında "lıq" sözü işlənir. Məlum olduğu üzrə "-lıq/-lik" və "-lı/-li.." şəkilçilərinin məzmununda da "çoxluq" mənası vardır.

9) "sız/-siz/-suz/-süz".

Bu şəkilçi əsasən isimlərdən sifət düzəltmək üçün işlənir; məs.: "quyruq-suz", "qulaqsız" köpək götürün" (R. 46) və s.

10) "-cud, -cüd, -cik" ...

Bu şəkilçi isimlərə bitişdirilərək kiçildilmiş isim (ismitəsgir) əmələ gətirir; "çigərcik" (R.33), "oğlancuq" (R.9), saqqalcıq" (R.88), "dərəcik" (R.82), "dağarcıq" (R.29), "boyuncuq" (R.80). İbn Mühənnə lüğətində bu şəkilçinin Türkünstan dilindəki şəkilçilərinə qarşı türkmən dilinə məxsus şəkilçi olduğu göstərilmiş və misalları verilmişdir.²

A. Borokov "-cıq/çik" şəkilçisinin mənşəindən bəhs edir və göstərir ki, bu şəkilçi yeni doğulmuş uşaq mənasına olan "çağa" sözündən törəmişdir.³ Bu fikirlə razılaşmaq olur, çünki azərbaycandakı "uşaq", "ço-cuq", "çağ-a", "çağ-ala" sözlərində də bu "şaq", "çuq", "çağ" ünsürləri ümumi surətdə vardır.

11) "-cığaz/-cigəz".

Əslində bu şəkilçi "-cıq/-cik şəkilçisinə "-az/-əz" ünsürlərinin artırılması ilə düzəldilib oxşama, özizləmə, məzmununu ifadə etmək üçün işlənən şəkilçidir və müasir Azərbaycan dilində də məhdud halda saxlanılmaqdadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu şəkilçidən o qədər də geniş dairədə istifadə edilməmişdir:

Məs.: "gəlin-cügəz" کلنجوگن (R.15), "qız-cığaz" قیزجغز (R. 107).

12) "-ğı/-gi".

¹ "Языкн Сев. Кав. и Дагестана" məcmuəsi 1, 1935, s.22.

² П. М. Мелноранский. "Араб - филолог о турецком языке" 10, 013, XXVIII.

³ "Языкн Сев. Кавказа и Дагестана" Мəсмуəси, 1, s. 18-19.

Bu şəkilçi nisbət və yerlik hal şəkilçilərini qəbul etmiş isimlərə bitişdirilərək sifət əmələ getirir; məs.: "başın, -da-ğı" (R.24), "altun,-da-ğı" (R.140).

Müasir Azərbaycan dilinin bə'zi şivələrində (Ağdaş, Qutqaşın) indi də bə'zən "altınday/altındağı" şəklində söylənişə təsadüf etmək olur.

Bu şəkilçinin ön sıra səli növü olan "ki" ilə düzəldilmişdir: məs.: "yarın-ki gün mən ölem, oğlum qala" (R.96).

Başqa vəziyyətdə "-ki" şəkilçisi işlənməmişdir.

13) "-in/-ın".

Bu şəkilçi isimlərdən müxtəlif mə'nalı zərf düzəltmək üçün işlənmişdir:

a) zaman zərfləri düzəltmək üçün zaman bildirən isimlərə bitişdirilmiş; məs.:

"Qışda" mə'nasına "qış" ismindən "qış-ın" (R.10). "Yazda" mə'nasında "yaz" ismindən "yaz-ın" (R.10).

"Payızda" mə'nasında "güz" ismindən "güz-in" (R.9).

"Gecə vaxtı" mə'nasında "dün" ismindən "dün-in" (R.133).

"Vaxtda" mə'nasında "vaxt" ismindən "vaqt" ismindən "vaqt-ın" (R.80).

b) bə'zi isimlərə bitişərək tərz-hərəkət zərfi də əmələ getirir; məs.: "Dəli Qorçar Bayandur xanın divanına gəldi, dizin çökdi, aydar" (R.49).

Buradakı "dizin" sözü "dizi üstə" məzmununda tərz-hərəkət zərfi kimi işlənmişdir.

14. Zərfin müxtəlif mə'na növlərini düzəltmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"da "-anca" (məs.: "ol-anca"), "sincə" (məs.: "bilə-sincə"), "nc-le-yin" (məs.: "bu-ncleyin"), "rək" (məs.: "yük-rək") kimi bə'zi şəkilçilər də tək-tək işlənmişdir.

B. İsim

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilindəki isimlərin morfoloji quruluşu əsasən bu günkü dilimizdə olduğu kimidir. Müasir Azərbaycan dilində yiyelik halı əmələ getirmək üçün "in/-ın/-ün/-un", tə'sirlik halı əmələ getirmək üçün "-i/-ı/-u/-ü", yönük halı əmələ getirmək üçün "-a/-ə" (saitlə bitən isimlərdə isə bitişdirici "y"-də artırılmış, yə'ni "-ya/-yə" işlənmişdir), yerlik halı

əmələ gətirmək üçün "-da/-də", çıxışlıq halı əmələ gətirmək üçün "-dan/-dən" şəkilçiləri işlənmişdir. Lakin bununla belə bə'zi xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır ki, bunlar, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Saitlə bitən isimlərdə tə'sirlik hal şəkilçisi söz kökünə bu günkü ədəbi dilimizdə və canlı dilimizin bir çox şivəsində "-n" samiti ilə bitişdirildiyi halda "Kitabi-Dədə Qorqud"da bə'zi şivələrimizdə olduğu kimi, "y" ilə bitişdirilmişdir; məs.:

"Qarğa-yı" (R.15).

"Yazu-y-ı" (R.148).

"Borclu-y-ı" "buğra-y-ı" (R.9) və s.

Bu günkü Qazax, Borçalı şivələrində və Bakı ətrafındakı bə'zi kənd (Güzdək, Qobi) danışığında belə vəziyyət indi də mövcuddur. Bunun izi tə'sirlik halda "-nə" (nəyi) və "su" (suyu) sözlərində möhkəm bir qanun kimi ədəbi dilimizdə də saxlanılmaqdadır.

Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bitişdirici "y" ümumiyyətlə ədəbi dilimizdə XVIII əsrə qədər işlənmişdir və yalnız XVIII əsrdən bitişdirici "n" üstünləşmiş və ədəbi dilimizin vahid norması olmuşdur. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"da "y" bitişdiricisinin işlənməsi oğuz-qıpcaq əsasında təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində oğuz üstünlüyünün qanuni əlaməti sayılmalıdır.

2) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında yerlik hal şəkilçisi "-da/-də" bə'zən çıxışlıq hal mə'nasında işlənmişdir; məs.:

"Çobanın.. alnında bir öpdü"¹

"Yazıda" yabanda geyigi qovar, sənin, önünə götürər" (R.13).

"Qazanı burağur gedərsəvüz, evində bizi qovarlar" (R.153).

"Oğlanı iki talusunın arasında urub çağdı yığdı".² (R.13).

Bu cümlələrin mə'nasına görə, birinci cümlədəki "alnında" sözü "alnından", ikinci cümlədəki "yazıda", "yabanda" sözləri "yazıdan", "yabandan", üçüncü cümlədəki "evindən" və dördüncü cümlədəki "arasında" sözü "arasından" əvəzinə, yə'ni çıxışlıq hal mə'nasına işlənmişdir. Belə fakt "-dan/-dən" şəkil-

¹ Vatikan - (s.267).

² Vatikan - اوغلانوك ايكي طالس نوك اورتاسنده اورد يقدي

çisinin doğrudan da yerlik hal şəkilçisi "-da/-də" üzərinə "n" morfeminin artırılması ilə sonradan törəmiş olması haqqındakı mülhizəni təsdiq edici bir dəlil ola bilər; lakin biz hələlik bu faktı müvazilik izi kimi izah etməklə kifayətlənirik.

3) İsmnin çıxışlıq hal şəkilçisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bə'zən, şərq türklərində olduğu kimi, qapalı saitlə "-dın/-din", bə'zən, qərbi türklərində olduğu kimi, açıq saitlə "-dan/-dən" şəklində işlənmişdir:

Məs.: "Qırış günü öndin اوكدین dəpən"(T.129).

"Dağdan" طاغدن, "sudan" سودن(R.14).

4) Yiyəlik hal şəkilçisinin və nisbət şəkilçilərinin bir sıra xüsusiyyətləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dili ilə Azərbaycan ümumxalq danışığı dili arasında bir çox halda eyniyyəti əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər söz birləşmələrində, ələlxüsus isim birləşmələrində əlaqələndirici şəkilçilərdə təzahür etdiyindən bunlardan isim bəhsində danışmağı (söz birləşmələri ümumiyyətlə sintaksisə daxil olsa da) məqsədə daha uyğun bilirik.

Ümumiyyətlə dastanlarda tam birləşmələr az, ixtisarlı birləşmələr isə çox işlənmişdir ki, bunların da xüsusiyyətləri, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə nisbət şəkilçisi ilə formalaşdırılan tam birləşmələr:

- "Mənim əlüm"	منم الوم	(R.18).
- "Mənim evim"	منم اوم	(R.29).
- "Sənin ₁ qapın ₁ "	سنك قاپوك	(R.28).
- "Sənin ₁ oğlun ₁ "	سنك اوغلوک	(R.41).
- "Qızın qardaşı"	قىزك قرداشى	(R.59).
- "Onun qalası"	اونك قالاسى	(R.40).
- "Çobanın əlləri"	چوبانك اللىرى	(R.29).
- "Qızın atı"	قىزك اتى	(R.43).
- "Gözünün yaşı"	كوزنك ياشى	(R.55).
- "Kimün ₁ otağı"	كمونك اوتاغى	(R.56) və s.

Ümumiyyətlə belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, cəm şəxslər üzrə tam isim birləşmələri, güman ki, üslubi tələbdən asılı olaraq, az işlənmişdir.

b) Nisbət tərəflərin (müzafların) tərkibindən düzəldilən ixtisarlı mürəkkəb birləşmə; məs.:

"Başım baxtı باشم بختى evüm taxtı" اوم تختى (R.8).

"Ağzım içi" **أغزى ابيحى** (R.788).

Bu misallardakı "başım", "evim", "ağzım" sözləri "mənim başımın", "mənim evimin", "mənim ağzımın" mə'nasında olmaqla yiyəlik tərəfi və yiyəlik şəkilçisi düşmüş müzaflardır ki, heç bir yiyəlik şəkilçisi olmadan "baxtı", "taxtı", "içi" müzafları ilə birləşdirilərək ixtisarlı mürəkkəb isim birləşməsi əmələ gətirilmişdir.

v) Yiyəlik şəkilçisi olmayan birinci tərəflə, nisbət şəkilçisi qəbul etmiş ikinci tərəfdən düzəldilən və ümumilik bildiren isim birləşməsi; məs.:

"Oğuz bəyləri" (R.41). "Xanlar xanı" (R.6).

"Yer yüzi" (R.6). "İnək boğazı" (R.102).

"Kök yüzi" (R.6).

q) Nisbət tərəfi (müzaflı) əvvəle gətirilmiş isim birləşməsi; məs.:

"İki talusunun üstünə buğanın" (R.10).

"Anası oğlanın" (R.78), "bədöy atı oğlanın" (R.78).

Belə çevrilmiş birləşmələrə "Kitabi-Dədə Qorqud"da az miqdarda rast gəlmək olur. Bu misallardakı birləşmələr müasir dilimizcə "buğanın üstünə", "oğlanın bədöy atı" və s. mə'nasında işlənmişdir.

ğ) Adlıq halında olan bir isimlə nisbət şəkilçisi qəbul etmiş ikinci ismin qoşulmasından düzələn və tə'yin birləşməsi məzmunu ifadə edən isim birləşməsi; məs.:

"Bin yerdə ipək xaliçəsi döşənmiş idi" (R.68).

Müasir dilde belə məzmunu ifadə edən birləşmələrdə heç bir şəkilçi olmur, bu birləşmə "ipək xaliçə" tərzində işlənir.

Bunun belə olması isbat edir ki, bu gün bə'zi dilçilərimizin sifət birləşməsi kimi tanıdıqları "dəmir qapı", "gümüş qaşığı", "ipək xaliçə" və s. sifət birləşməsi yox, şəkli uzlaşmasına görə isim birləşməsidir.

d) Bə'zen birləşmənin birinci tərəfi atılır və ancaq ikinci tərəf (müzaflı) birləşmənin əsas mə'nasını mühafizə edərək işlənir. Belə müxtəsər birləşmələrin isə iki növü vardır:

1) Nisbət şəkilçisi və bitişdirici "n" qəbul etmiş təkce müzaflardan (ikinci tərəflərdən) ibarət olan müxtəsər birləşmələr; məs.:

"Könl-ü-n uca tutan ərde dövlət olmaz" (R.3).

"Ala qollu sapan-ı-n əlinə aldı" (R.2).

"Bir-i-n atanda iki-si-n, üç-ü-n yığdı" (R.2).

2) Samitlə bitən isimlərdən "-usu/-üsi" şəkilçisi ilə düzəldilən və bə'zən hal və ya nisbət şəkilçisi qəbul etmiş olan müzafarlardan ibarət müxtəsər birləşmələr; məs.:

"Oğlanı iki tal-usu-n-un arasında urub çaqdı" (R.13).

"Yal-ısı qara qazlıq atın bütün bindin" (R.74).

"Oğlu Oruz cilov-ısı-n-i çəkdirdi" (R.70).

Başqa nitq hissələrilə isimlərin tərkibindən də bir sıra belə müxtəsər birləşmələr düzəldilib işlənmişdir.

Birinci tərəfi əvəzlik olan belə birləşmələrdə ikinci tərəfdə nisbət şəkilçisindən sonra hal şəkilçisi ixtisar edilmiş olur; məs.:

"Mənim ün-üm anla, sözümlə" (R.71).

"Xan Bayandur mənim nə əksiklikim gördü?" (R.7).

"Sənin oğlun, adı Buqac olsun" (R.11).

Buradakı "mənim ünüm" ifadəsi tam şəkildə "mənim ünümü" kimi "mənim əksikligim" ifadəsi isə "mənim əksigligimi" kimi "sənin oğlun₁" ifadəsi isə "sənin₁ oğlunun₁" kimi tam birləşmələrin ixtisar şəklidir.

Göründüyü üzrə, burada əvvəlkilərdən tə'sirlik hal şəkilçisi, üçüncüdən isə yiyelik hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

V. Sifət

Sifət "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində bir o qədər də morfoloji xüsusiyyətlərə malik deyildir. Dilimizin morfoloji quruluşu tarixi nöqtəyi-nəzərindən müəyyən dərəcədə diqqəti cəlb edən xüsusiyyət sifət dərəcələridir. Belə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində ümumən sifət düzəldən və xüsusən sifət dərəcəsinə əmələ gətirən şəkilçilər son dərəcə azdır. Halbuki bu günkü dilimizdə, xüsusən canlı dilimizdə sifətin dərəcələrini əmələ gətirmək üçün bir çox şəkilçilər və ya başqa vasitələr işlənir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sifət dərəcəsi düzəldən başlıca şəkilçilər bunlardır:

1. Şiddət dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün bu gündü dili-mizdə "m, p, r, s" ünsürləri işləndiyi halda, "Kitabi-Dədə Qorqud"da ancaq "p" işlənmişdir; məs.:

"Ap-alaca" (R.48)"sap-a-sağ" (R.17) və s.

M. Kaşğari Divanından¹ və təxminən 14-15-ci əsrlərdə yazılmış olan "Əlqəvanin" kitabından² mə'lum olur ki, yalnız "p" deyil, "m" də sifətin şiddət dərəcəsinə düzəltmək üçün XI-XIV əsrlərdə işlənmişdir.

2. Artırma dərəcəsi əmələ gətirmək üçün "-ca-cə" şəkilçiləri işlənmişdir; məs.: "ala-ca" (R.3), "al-ca" (R.15), "kölgəli-cə" (R.21), "gök-cə" (R.7), "ağ-ca" (R.81), "altunlu-ca" (R.78), "eyüblü-cə" (R.63), "tozlu-ca" (R.18), "qaralı-ca" (R.56) və s.

3. Müqayisə və üstünlük ifadə etmək üçün çox seyrək halda, yə'ni ancaq "yek" sözü ilə "-rək" şəkilçisi işlənmişdir; məs.: "yegrək" (R.82-96).

Lakin bu və ya digər əşyanı keyfiyyətə başqa əşya ilə müqayisə etdikdə, müqayisə mə'yarı olan əşyanın adı "-ca/-cə" şəkilçisini qəbul edir; məs.:

"Qızılcuq (dəgənəgim-cə) gəlməz manıa

Əgri başlı (çökənim-cə) gəlməz manıa.

Ala qollu (sapanım-ca) gəlməz manıa (R.24).

Müasir dilimizdə olduğu kimi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da müxtəlif dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün sözlərin yanaşdırılması, sözlərin təkrarı və ya şəkilçisi ilə əlaqələndirilməsi kimi sintaktik üsullardan da istifadə olunmuşdur. Məs.:

"Yucalardan yucasan" (R.117).

"Quru-quru çaylara su saldım" (R.76).

"Qanlı-qanlı suların keçər" (R.41).

"Souq-souq punarları gərəksə" (R.41).

"Böyük-böyük suların köprüsü ağac" (R.32).

"Açuq-açuq meydana bənzər sənin aluncuğun" (R.53).

Bu üsuldən çoxluq, mübaliğə mə'nası ifadə etmək üçün isimlərdən də istifadə olunmuşdur. (məs.: "Tavla-tavla şahbaz atlarını bindilər" (R.22)).

¹ Divan, 1 c. s.284.

² Əlqəvanin", s.5.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində sayların quruluşu əsasən müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də həm miqdar sayı (bir, iki, üç, dörd, beş...), həm sıra sayı ("üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi"), həm paylama sayı ("bir-bir, "birin", "ikisin"...), həm də qeyri-müəyyən saylar "bir-iki", müasir Azərbaycan dilində olan eyni sözlər, eyni şəkilçilər, eyni birləşmə yolu ilə ifadə edilmişdir.

Bunlardan əlavə, ümumən dünya dillərinin, xüsusən Azərbaycan dilinin tarixi üçün çox maraqlı olan və bu vaxta qədər heç bir ədəbiyyatda qeyd edilməyən xüsusi say sisteminə, yəni otuzluq sisteminə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsadüf edilir. Bu sistemə görə otuzdan artıq bütöv say, görünür bir qayda olaraq, otuz üzərinə əlavə olunan on sayı ilə, 60 isə "iki otuz", 90 sayı "üç otuz" və s. kimi ifadə edilmiş. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu qayda üzrə ancaq bir-iki sayın ifadəsi işlənmişdir. Məs.:

"Gərçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yeg" (R.4).

"On otuz on yaşın da dolsun"¹ [R.4].

Burada birinci cümlədəki sayı ($3 \cdot 30 + 10 = 100$) "yüz", ikinci cümlədəki sayı ($10 \cdot 30 + 10 = 310$) "üç yüz on" mənasında başa düşmək lazım gəlir. Lakin belə güman etmək olar ki, bu cümlədə "on otuz on" şəklində saylar birləşməsi qeyri-müəyyən çoxluq anlayışının ifadəsidir.

Mə'lum olduğu üzrə, qədim türk-run yazılarında buna oxşar say sistemi vardır. Lakin burada bu sistem onluqları deyil, mürekkəb miqdar sayları əmələ gətirmək üçün işlənir. Məs.:

"16 yaş" demək üçün "altı-yigirmi yəş"

"21 yaş" demək üçün "bir otuz yəş"

"27 yaş" demək üçün "yiti otuz yəş"

"31 yaş" demək üçün "bir qırq yəş"

"18 yaş" demək üçün "səkkiz yigirmi yəş"

"22 yaş" demək üçün "iki otuz yəş" və s. ifadələri işlənmişdir. Vilh. Thomsen-Inscriptions de l'Orkhon... (s.111) kitabı

¹ Vatikan - "Gərçəklərin üç otuz yaşını doldursa yek, üç otuz on yaşını,ız dolsun" (s.321).

bında bu sayıları, fikrimizcə, doğru oxumamışıdır. O, bu kitabında "altı-yigirmini" "26" (Vingt six) (s.108), "bir-otuz" ifadəsini "31" (trante et un) (s.109), "yiti-otuz"-u "37" (trante sept) (s.111), "bir qırq"-ı "41" (quarante et un) (s.111) mə'nasında tərcümə etmişdir. Lakin bu tərcümənin doğru olmadığı mətnin başlanğıcından aldığımız aşağıdakı parçadan mə'lumdur.

"Gül-tikin yiti otuz yaşına Qarluq budun ərür barur ərqli yağı boldı. Tamağ ıduq başda mün,üş-dimiz. Kül-tikin ol şün,üşdə otuz yaşayur erti. Alp şalçı aq atın binip oplayu təgdi. İki ərlik udipru sançdı. Qarluqluğ ölürtimiz, altımız. Az budun yağı qaldı; Qara göldə sünüşdimiz, Kül-tikin bir qırq yaşayur erti".¹

Bu parçadan çox aydın surətdə görünür ki, Gültəkin 27 yaşında olduğu zaman Qarluq budunla yağı olmuş, sonra 30 yaşında onlarla Tamağ-ıduq başında döyüşmüş, onları məğlub etmiş; bu zaman Az budun yağı olmuş və Gültəkin 31 yaşında iken Az budun ilə Qara göldə müharibə etmişdir.

Lakin Thomsenin tərcüməsindən belə çıxır ki, Gültəkin 37 yaşında Qarluq budunla yağı olmuş, sonra 30 yaşında Tamağ-ıduq başında, 41 yaşında olduğu zaman isə Azlarla Qara göldə müharibə etmiş.

Bu tərcümə xronoloji məntiqə də uyğun deyildir. Buna görə biz "bir qırq" sayını "41" deyil, "31" kimi anlamalıyıq. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, burada müəyyən onluğa artırılan təklik "artığı" sözü ilə onluqlara qoşularaq ifadə edilmişdir; məs.: "47" demək üçün "qırq artığı yiti" ifadəsi işlənmişdir.² Nədənə Thomsen də, Rodlov və Melioranski də bunların arasında fərq qoymamışlar. Buna oxşar say sistemi uyğur yazılarında da vardır; prof. S. E. Malov bunu tamamilə doğru oxumuşdur.³ Məs.: "it yıl bir yigirminci ay altı otuza". (В год соба-

¹ Vilh. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896, c.111.

² V. V. Rodlov və P. M. Melioranski də (*Сборник трудов орхон. эксп. IV. S. P. 1897. 1.30.31*).

³ С. Е. Малов. *Уйгурские рукописные документы эксп. С. Ф. Олденбург - Ленинград, 1932, с.135-139*. Burada qeyd etmək lazımdır ki, S. E. Malovun sonradan nəşr olunmuş "Памятники древнетюркской письменности" adlı kitabında da bu növ sayları, xüsusən Orxon kitabələrindən aldığımız cümlələrdəki sayları əvvəlki kitabında olduğu kimi doğru oxumuş və doğru da tərcümə etmişdir (s.41).

ки одиннадцатого месяца двадцать шестого (числа) yaxud "biş yigirmikə" (пятнадцать) və s. Burada onluq sayı yönlük haldadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında isə bu say sistemi onluqları yaratmaq üçün işlənmişdir. Əgər ancaq "üç-otuz" olsaydı, o zaman runi yazılarda olduğu kimi "23" sayını anlamaq lazım gələrdi. Lakin burada "üç otuz on" sayı vardır ki, belə say sistemi bizə daha çox "igirmilik" adlanan say sistemini xatırladır.

Mə'lum olduğu üzrə bə'zi dillərdə "igirmilik" adlanan say sistemi olmuş və hazırda da vardır.

Bə'zi german dillərində,¹ bir sıra Hind-İran dillərində,² fransız dilində³ igirmilik say sisteminin olduğu mə'lumdur.

Türk dillərində isə onluq saylar əsasən təkliklərlə on sayı tərkibindən əmələ gətirilmişdir. Məs.: Səksən (səkkiz on), doqsan (doqquz on) və s.

Türk dillərindən bə'zilərində (məs.: Qaraçay, balqar dillərində) igirmilik sistemi də mövcuddur. Məs.: iki cigirmə (40) və s.

Lakin indiyə qədər otuzluq say sistemi ilə otuzdan artıq bütöv sayların bu və ya digər dildə düzəldilməsi faktı bizə mə'lum deyildir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı otuzluq say sistemi quruluş etibarilə onluq və igirmilik sisteminə çox oxşayır; fərq burasındadır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da "igirmi" deyil "otuz" sayı əsas vahid götürülür və ikinci bir otuz miqdan bitincə görünür on, iki on sayı artırılır. Güman etmək olar ki, vaxtilə belə bir otuzluq say sistemi türk dillərindən hansında isə geniş dairədə işlənmişdir.

Ğ. Əvəzlik

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş əvəzliliklər müasir dilimizdəki əvəzliliklərdən bir o qədər də fərqli deyildir və başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir.

¹ В. А. Брим. "Система числительных в германских языках" ("Языковедение проблемы по числительным" - Ленинград. 1927).

² Ф. А. Розенберг. "Материалы по двадцатому счету" (orada).

³ М. Nicod, L. Boulgakova, B. Potozka. Grammaire française, - Moscou. 1938, с.57.

I. Şəxs əvəzliləri

Birinci tək şəxs -	"mən" "bən" من، بن
İkinci -	"sən" سن
Üçüncü -	"ol" "o" او، اول
Birinci cəm şəxs -	"biz" "miz" بز، مز
İkinci cəm şəxs -	"siz" سز
Üçüncü -	"anlar", "onlar" ائنلار، اونلار

"Ol" əvəzliyi hallandıqda və cəm şəkilçisi qəbul etdiyi zaman "anın", "ana", "anda", "andan", "anlar" şəklində işlənmişdir.

"Mən", "sən" əvəzliləri isə yönlük halda "man₁a" مكا "san₁a" سكا şəklində işlənmişdir; məs.:

"Qara başım qurban olsun san₁a. سكا

"Ağız dildən bir qaç kəlmə xəbər man₁a. مكا

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "öz" اوز və "kəndü" کندو əvəzliləri də müvazi surətdə işlənmişdir.

"Özünü dana sazına saldı" (R.66)

"Öz canıma qıyam" (R.112).

"Kəndözün yer yüzündə gördi" (R.53).

"Kəndünə bir hampa istemişsən" (R.44).

"Kəndüyl dəlülükə buraqdı" (R.44).

II. İşarə əvəzliləri

"Bu", "şu", "şu", "ol", اول, "üşdə/-uş-də"/اوش¹

¹ Uş, (üş, oş) sözü "bu" mənasında qədim xalq dilində də işlənmiş olduğunu ak. İ. Meşşaninovun "Халдоведение" və "Язык ванских клинописных надписей" (I c. 47-49 s.) əsərlərindən öyrənirik.

Bu haqda Melioranski M. P. "Араб филолог"da belə qeyd edir: اوش по контексту "вот этот", اوش (s.07,4); M. Kaşğari isə bu sözün bir-birinə yaxın iki mə'nada işləndiyini bildirir. (I c. s.40).

اوش - حرق معناه "هكذا" يقال "اش منلغ قبل" "معنا افعال هكذا
اوش - حرف بمعنى "الان" يقال مناء "اوش كلذكر يو" معنى حضور الان

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu söz bir dəfə اوش¹ şəklində işlənmişdir ki, mətnə görə "bu da", "budur" mənasını verir (R.50). Türk dillərində işlənən "üşdə-iştə", "uşol-şolşu", "uşbu-işbu" sözləri buradandır. Bunlar göstərir ki, bu söz hətta qəbilələrdən əvvəlki bir dilin qalığıdır.

- "Ağban evim şundan شونداڭ keçmiş" (R.27).
 "Evin bundan بونداڭ keçdi" (R.28).
 "Mərə qocalar, munun مومونڭ ölümü nədəndir" (R.126).
 "İkinci vaqtı munı مونی mana çevirəsiz yeyə" (R. 126).
 "Mən mun, a موکا bitəkəllüf yapışmayım" (R.128).
 "Bunda بوندا minnətlə almaqdan isə anda اندə babam yanında minnətsiz almaq yeg" (R.40).
 Yer zərfi mə'nasına "bunda" ilə müvazi olaraq "burada" بورادا sözü də işlənmişdir. (R.45, 63).

III. Sual əvəzlilikləri

- "Kim? nə?" və bunların hallanmış şəkilləri, "qanı?", "qanda?", "qancarı?", "qanğı?", "necə?", "niyə?" və s.
 "Xanınız kim" کیم ? (R.128).
 "Nə نە cöyləyim?" (N.63).
 "Umun nədir? نەدر" (R.128).
 "Oğul Çoban, qanda قندا gedərsin?" (R.29).
 "Oğlan qancaru قانجرو getdi ola?" (R.73).
 "Su qaçan قانچن xəbər gərək?" (R.26).
 "Hey qırq eşüm, qırq yoldaşım, niyə نیه ağlarsız?" (R.101).
 "Körəlim, xanım necə نجه ökmüşlər?" (R.101).

IV. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər

- Kimsə, kimi, kim... Məs.:
 "Kimi کیمی aydar, geyik tozıdır, kimi کیمی aydar yağı tozıdır" (R.69).
 "Kim کیم atın binər, kim کیم cöşən keyər" (R.79).
 "Bir dəxi kimsə کیمسه yanı yerdə yoldaşı qoyub qaçmaya" (R.73).

D. Fe'l

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi ümumxədq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də fe'l morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmiş və demək olar ki, igirmiyə qədər qrammatik anlayışı ifadə edən

morfoloji əlamətə malik olmuşdur. Bu əlamətlər sonralar daha da təkmilləşmiş və dəqiqləşmişdirsə də öz əslindən, əlbəttə ayrılmamışdır. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş fe'llər hər cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bunu daha aydın görmək və bu haqda nisbətən tam təsəvvür sahibi olmaq üçün fe'llin əsas kateqoriyalarını müxtəsər də olsa, ayrılıqda nəzərdən keçirmək faydalı olar.

a) Fe'llin zaman şəkilçiləri

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində zamanları bildirmək üçün, başlıca olaraq, aşağıdakı şəkilçilər işlənmişdir:

1. -dı/-di دی
2. -mış/-miş مش
3. -ub/-üb وب
4. -r/-ar/-ər/-ur/-ür ر (ور)
5. -z ز

Bu şəkilçilərdən 1, 2, 3 keçmiş zamanı, iki sonuncu (4,5) isə, indiki və gələcək zamanları ifadə etmək üçün işlənmişdir.

1. Məs.: -dı,/-di دی

"Oğlan anasının sözün sımmadı", صادی
 Buğac bək yerindən uru durdı, طوردی
 qara polat üz qılıcın belinə quşandı, قوشandı
 ağ tozlıca qatı yayını ələ aldı, الدی
 altun cidasın əlinə aldı, الدی
 bədöy atını tutdurdu budun bindi..بندی (R.18).

2. -mış/-miş مش

"Mən bu yerden gedəli dəlü olmuş اولمش
 delim ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş ياغمش، يتمش
 Xan qızının evində qul-xələyiq dükenmiş دوکنمش
 məşrəbə almış, suya varmış... وارمش (R.63).
 المش، وارمش

3. -ub/-üb وب

"Qarşu yatan qara dağım yıqılıbdur" یقولوبدور
 "Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdür" کسیلوبدور (R. 57).

4. -ar, -ər/-ur/-ür/-ır/-ür/-r ر، ار، ər

"Sam yelləri əsmədin, Qazan, qulağım çın,lar چکنر
 Sarımsaq otin yemədin, Qazan, içim göynər کوینر

Sarı yılan soqmadın ağca tənüm qalqar, şişər قالقر، شیشر
Qurumuşca köksümdə südüm oynar اوینار.

Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar" ینار (R.75).

"Bu qızı istəməgə kim varə bilür" بلور (R.44).

"Ol üzümü sıqarlar, al şərabi olur" اولور (R.90).

5. -z ز

"Qarşu yatan qara dağlar qarısa,
otı bitməz, el yapılmaz" یا یلمز (R.83).

"Ol zamanda oğul ata sözün iki ələməzdi" ایلمزدی (R.72).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də keçmiş zamanda icra edilmiş işi müxtəlif tərzdə ifadə etmək üçün əsas "-dı...", "mış...", "-ub..." keçmiş zaman şəkilçilərindən başqa, "-di", "idi", "aydı", "aydı" və "-miş/-imiş" köməkçi fe'llerinin müxtəlif zaman şəkilçilərindən sonra fe'lə bitişdirilməsindən və ya qoşulmasından da istifadə edilmişdir; məs.:

1) "Bəgləri basub Qazan önündə oturardı (oturardı-
دی او تورردی), kimsəyə iltifat eyləməzdi" (eyləməz-
di) ایلمزدی (R.142).

2) "Ol zamanda Oğuz bəglərinə nə qəza gəlsə uyxudan gəlürdi (gəl-ür-di) گوردی (R.107).

3) "Oğuzda Doxa qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi (deyər-lər-di دیرلردی), bir ər vardı; bir quru çayın üzərində bir köprü yapdırmışdı (yapdırmış-di یاپدیرمشدی) keçəndən otuz aqça alurdi (al-ur-di الوردی)" (R.87).

4) "Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba qonmuş idi (qon-muş idi قونمش ایدی), ol obada bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi (düş-miş-idi دوشمش ایدی)" (R.87).

5) "Mən bu işi duysam boylə gəlürmidim, (gəl-ür-midim کلور میدیم) (R.168).

6) "Oğul, sən qız istəməzmişsən (istə-mə-z-miş-sən ایستمز مشسن), bir cilasun-bahadur istəmişsən (istə-r-miş-sən ایستر مشسن)" (R. 96).

Bu köməkçi fe'llər başqa nitq hissələrinə də qoşularaq işlənir; məs.:

1) "Qazana düşmən imişsən" (R.166).

2) "Ulu oğlunun adı Əkrək İdl" (R.142).

Belə mə'lum olur ki, ilk təşəkkülmə dövründəki Azərbaycan dilində keçmiş zamanda vəqə olmuş işi ifadə etmək üçün müstəqil olaraq, ayrı-ayrı üç şəkilçi və iki köməkçi fe'l işləndiyi halda, indiki zamana məxsus müstəqil şəkilçi olmadığı kimi, gələcək zamanı da ifadə edən xüsusi şəkilçi olmamışdır; hər iki zaman üçün r/z (r/z) şəkilçiləri işlənmişdir. Bu hadisənin səbəbini izah etmək üçün ümumi dilçilik əsaslarına nəzər salaq:

Dil ilə anlayışlar arasındakı əlaqənin bir sıra qanunlarından mə'lumdur ki, insan şüurunda zaman məfhumlarının yaranması yaxından uzağa doğru, mə'lumdan məchula doğru qaydası əsasında olduğu kimi, bu məfhumların dildəki təzahür və təşəkkülü də eyni yolu, eyni qaydanı tə'qib etmişdir. Belə ki, gələcək zaman məfhumu digər (keçmiş və indiki) zaman məfhumlarından sonra əmələ gəldiyi üçün, dildə də, gələcək zaman bildirən xüsusi əlamət, keçmiş və indiki zamanları bildirən xüsusi əlamətlərdən sonra yaranır. Hətta bə'zən, gələcək zaman məfhumu olduğu halda, gələcək zaman üçün xüsusi şəkilçi hələ təşəkkül etməmiş olur. Belə hallarda, çox zaman, nisbətən daha əvvəl təşəkkül etmiş olan indiki zaman əlaməti müvəqqəti olaraq, gələcək zamanı da bildirmək üçün işlənir. Bu vəziyyətin Hind-Avropa dillərinin bir çoxunda da olduğunu mütəxəssislər təsdiq edirlər: məs.:

"Alman dilinin elmi qrammatikası" kitabında belə deyilir: "Digər qədim german dillərindəki kimi, qədim üst-alman dilində də gələcək zamanın xüsusi əlaməti olmamışdır; o, indiki zaman (presens) əlamətilə ifadə edilmişdir. Bu halın izini biz müasir dilde tapırıq"¹

Eyni vəziyyəti ingilis dilində də müşahidə edirik; məs.: "İngilis dilinin tarixi" kitabında oxuyuruq:

"Qədim ingilis dili fe'llərində iki zaman -indiki və keçmiş zamanlar fərqlənir"², "indiki zaman əlaməti öz adi vəzifəsilə yanaşı olaraq, gələcək zamanı ifadə etmək üçün də işlənir"³.

¹ Л. Р. Зиндер, Т. В. Сокольская. Научная грамматика немецкого языка. - Москва, 1939, 131 с. və В. М. Жирмунский. Развитие строя немецкого языка. - Ленинград, 1936, с.44.

² В. А. Ильиш. История английского языка. - Москва: 1938, 4-8 с.

³ Учене огада. 61 с.

Gələcək zamana məxsus xüsusi əlamətin ayrılmadığını, ümumən zaman şəkilçilərinin tam təbəllür etmədiyini qədim fransız dilində də görmək olur, məs.: "fransız dilinin tarixi" kitabında oxuyuruq: "Zamanların işlənməsində köhnə fransız dili, burada zaman məfhumlarının kafi dərəcədə təbəllür etməsi ilə, nisbətən sonrakı dövrlərin dilindən xeyli fərqlənir. İndiki zaman əlaməti əsasən özünün adı mə'nasına malikdir, lakin bu əlamət gələcək zamanı ifadə etmək üçün də işlənə bilər".¹

Fars dilində gələcək zamana məxsus ayrıca əlamətin olmaması, gələcək zaman *مستقبل صریح* -in indiki zaman üzrə təsərif olunan *خواستن* "istəmək"... fe'linin köməkçiliyi ilə düzəlməsi (məs.: "gələcəyəm" demək üçün *خواهنگرد*, "edəcəklər" demək üçün *خواهمن رفت* deyilməsi), eləcə də rus dilində sadə yaxud bitmiş gələcək adlanan zamanın eynilə indiki zaman ("ю/у", *ешь/ишь*", "ет/ем/им", *ете/иете/ут/ат-ют/ят*) morfoloqiyaları ilə müəyyən fe'llərin bitməsindən, mürəkkəb yaxud təsviri gələcək adlanan zamanın isə həmin şəkilçiləri qəbul edərək təsərif olunmuş "бытъ" fe'linin məsdər şəkildə olan fe'llərə qoşulmasından (məs.: "oxuyacağam" demək üçün "буду читать", "yazacaqsan" demək üçün "будешь писать" və s. kimi) düzəldilməsi də bu qanuniyyətə əlaqədardır.

İndiki və gələcək zamanları ifadə edən şəkilçilərin hələ təbəllür etmədiyini, hər iki zaman üçün eyni şəkilçinin işləndiyini "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində də müşahidə edirik. Burada da, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dillərdə olduğu kimi, ancaq *ر* (-ar/-ər/-ur/-ür...) və *ز* (-z) şəkilçiləri fərqsiz olaraq hər iki zamanı bildirmək üçün işlənmişdir. Bu əlamətlərin harada, hansı mə'nada işləndiyini isə ancaq cümlə daxilində müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün, aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək.

«درسه خان کورد مسین اوغلانی یازیلده یابانده کیکی قوارسنک
اوککه کتورد کیکه اتارکن اوقسله سنی اورد اولدر اوغلك
سنی اولدر ملین سن اوغلكی اولدری کورکله دیدیلز.»

(R.13).

¹ М. В. Сергневский. История французского языка, с.80.

Bu parçanı əslinə uyğun bir şəkildə müasir əlifbamız ilə və bə'zi şərti hərflərlə yazsaq belə olacaq:

"Dərsə xan, görürsənmi oğlanı, yazıda, yabanda geyigi qovur, sənin, önünə götürər, geyigə atarkən, oqla səni urar öldürər. Oğlun, səni öldürmədin, sən oğlunu, öldürü görgilə dedilər".

Bu parçadakı cümlələrin ifadə etdiyi mə'nanı nəzərə alıb ر، ا، و şəkilçisi ilə formalaşan xəbərləri müasir dilimizə görə düzəldərək yazsaq, belə olacaq:

"Dərsə xan, görürsənmi oğlanı, yazıdan-yabandan geyigi qovur, sənin önünə gətirir, geyigə atarkən oxla səni vuracaq öldürəcək (vurub öldürəcək) (vurub öldürər). Oğlun səni öldürmədən, sən oğlunu öldürsənə!-dedilər".

Bu cümlələrdəki xəbərləri nə üçün belə anlamalı? Bu suala cavab vermək üçün burada nağıl olunan hadisəni yada salmaq lazımdır.

Ova çıxmış ata ilə oğul arasında nifaq salmağa çalışan qırx namərdin bir qismi yazıda-yabanda keyik ovlamaqla məşğul olan oğlanın (Dərsə xanın oğlu Buğac xanın) yanına gələrək, ona atasının adından yalandan, hiyləgərliklə deyirlər ki: "Baban dedi:-geyigləri qovsun, gətürsün, bənim önümdə təpələsün; oğlının at səgirdi, qılıc salı, ox atışın görəyim, sevinəyim, qovanayım, güvənəyim".

Oğlan bunlara inanır, geyigi qovaraq atası olan tərəfə gətirir ki, atası görüb fərəhlənsin. Bu dəm, əvvəldən sözləşmiş olan qırx namərdin digər dəstəsi (Dərsə xanın yanında olanlar) Dərsə xana:

"Dərsə xan, görürsənmi oğlanı, yazıdan-yabandan geyigi qovur, sənin önünə gətirir. Geyigə atarkən oxla səni vuracaq, öldürəcək- deyirlər".

Bu məzmunundan aydın olur ki, bu parçadakı گورمسين (görürsənmi) xəbəri "görürsənmi" mə'nasında, قوار (qovar) xəbəri "qovur" mə'nasında, گتور (gətürər) xəbəri "gətirir" mə'nasında işləndiyi kimi, اور (urar) xəbəri də "vuracaq", اولدر (öldürər) xəbəri də "öldürəcək" mə'nasına işlənmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, bu parçadakı "gör-ər-mi-sin" xəbərində olan "-ər" şəkilçisi müasir dildəki "-ür" (gör-ür-müsən) şəkilçisi mə'nasında, "qovar" sözündə olan "-ar" şəkilçisi müasir dildəki "-ur" (qov-ur) şəkilçisi mə'nasında, "götürər" sö-

zündəki "-ər" şəkilçisi müasir dildəki "-ir" (gətirir) şəkilçisi mənasında işləndiyi kimi: "-ur-ar" xəbərindəki "ar" şəkilçisi müasir dildəki "-acaq" (vur-acaq) şəkilçisi mənasında, "öldür-rər" sözündəki "-ər" şəkilçisi isə müasir dildəki "-əcək" (öldür-əcək) şəkilçisi mənasında işlənmişdir. Deməli, əvvəlki xəbərlərdəki "-ar/-ər" şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki -ür, -ur, -ir şəkilçiləri əvəzinə, sonrakı xəbərlərdəki "-ar/-ər" isə müasir Azərbaycan dilində gələcək zamanı bildirmək üçün işlənən -acaq, -əcək əvəzinə işlənmişdir. Məs.:

1. "Oğlun sağdır, əsəndir, ovdadır, bu gün, yarın qanda isə gəlür کور (R.15).

2. "Dərsə xanın xəbəri yox, oğlançuğun öldi bilür" بلور (R.17).

3. "Qazanın bəkləri baqdılar, gördilər kim yağı gəlür کور (R.148).

Yuxarıdakı cümlələrdən birincisində işlənən "bu gün", "yarın" kimi zaman sözləri aydın surətdə bildirir ki, "gəlür" fe'linde işin icrası söylənilmə zamanından sonra olacaq; deməli, bu cümlədə demək istənilir ki, "oğlun sağ-salamatdır, ovdadır, bu gün yarın harada isə gələcəkdir, (yaxud gələr)".

Buna görə də bu fe'ldə "-ür و şəkilçisi gələcək (qət'i və ya qeyri qət'i) zaman məzmunlu bir şəkilçi kimi işlənmişdir.

2-ci və 3-cü cümlələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür; 2-ci cümlədə "Dərsə xan oğlunu ölmüş bilir" fikri ifadə edilmişdir. Burada "ölmüş biləcək" məzmunu haqqında söhbət ola bilməz; çünki Dərsə xan özü, qırx namərdin fitnəsinə uyaraq oğlunu oxla atmış, atdan salmış və onun öldüyünə əmin olaraq evinə qayıtmış. Buna görə də bu hadisədən sonra Dərsə xan oğlunu öldü bilir, yəni elə bilir ki, o, oğlunu oxla vurub saldıqda, oğlu öldü (ölmüş).

Deməli, ikinci cümlədəki "bilür" بلور fe'linə bitişən "-ür" و şəkilçisi indiki zamanı bildirən bir şəkilçi kimi işlənmişdir.

Üçüncü cümlədəki "gəlür" کور fe'linin indiki zaman mənasında işləndiyi isə baş cümlənin "baqdılar", "gördülər" xəbərlərindən tamamilə aydındır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı yazılışdan və ifadələrin oxunusundan belə məlum olur ki, xüsusən saitle bitən fe'llərdə eyni

mə'nalarda işlənən və /-r/ hərfi ilə yazılan şəkilçilər tək-cə bir $-(r)$ kimi də tələffüz edilmişdir. Məs.:

1. "Bir məhbub ala gözlü gənc yigit burcaq-burcaq dərləmiş uyu- r $اوبور$ (R.148).

2. "Qardaş Beyrək deyü ağlar $اغلر$ bozla- r " $بوزلر$ toyun-düğünün qara oldı deyü ağlar" $اغلر$ (R.55).

Buradakı cümlələrdən birincisində "uyu- r " sözündə, ikincisində isə "ağla- r ", "bozla- r " sözlərində işlənən " $-r$ " şəkilçisi indiki zaman mə'nasında " $-yur$ " (uyu- yur), " $-yır$ " (ağla- $yır$, bozla- $yır$) əvəzinə işlənmişdir.

XI əsrin məşhur dilçisi M. Kaşğari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpcaq dillərində də " $-r$ " $ر$ hərfinin həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini "Kitabi-divani-lügət ət-türk" əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir.¹

Bu vəziyyəti müşahidə edən İbn-Mühənnə həm indiki zamanı, həm də gələcək zamanı ifadə etmək üçün eyni əlamətin işlənməsinin əsl səbəbini izah edə bilmədiyi üçün, indiki zaman şəkilçisinin gələcək zamanı bildirmək üçün də işlənməsini qeyri-fəsihlik, yanlışlıq hesab etmişdir.

İbn-Mühənnə belə deyir:

"İndiki zaman fe'li qabağında üstün olan " r " $ر$ -in əsasdakı hərlərə bitişdirilməsi ilə düzəlidir. Düzgün danışmayan türk və türkmənlər isə bu indiki zaman " r "-nin sərih müstəqbel (gələcək zaman) üçün də işlədirlər.²

İbn-Mühənnənin bu qeydinə və kitabında nümayiş etdirdiyi bir çox nümunələrə əsaslanaraq, P. M. Melioranski belə bir nəticəyə gəlir:

"Fərziyyə şəklində belə bir fikir söyləmək olar ki, $ر$ (-ar, -er) bə'zən gələcək zamana da, lakin $ر$ (-ur, -ür) ancaq indiki zamana xidmət etmişdir.³

Yuxarıda nümayiş etdirdiyimiz nümunələr göstərir ki, o zaman istər "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində, istərsə XIII-XIV əsrlərdə bu şəkilçilərdə belə mə'na məhdudluğu olmamış və

¹ Divan... II c. 29, 30, 21 s.

² İbn-Mühənnə, 101 s.

³ Араб - филолог... I, XVc.

həm زُ - həm də زُ - hər iki zaman üçün işlənmişdir. Melioranskinin fərziyyəsi beləliklə doğru çıxmır, təsdiqlənmişdir.

Bütün bu dəlil və misalların təhlilindən, qədim və yeni dillərin izahatından çox aydın surətdə görünür ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində, deməli ümumxalq dili halında təşəkkülətmə dövründəki Azərbaycan dilində, indiki zaman və müzərə -gələcək zamanlar eyni şəkilçilərlə ("r/ər/-ar/-ür/-ur" şəkilçilərilə) ifadə edilmişdir, yə'ni hər zaman ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda təbəllür etməmişdi.

Bu hadisəni təsdiq edən başqa dəlil hər iki zamanı bildirmək üçün inkar fe'llərində ancaq "z" əsaslı bir şəkilçinin, yə'ni yenə həmin "r"-ni "z"-ləşməsi şəklinin işlənməsidir.

"R"-in "z"-yə və ya əksinə keçməsi bir çox dillərdə, bu cümlədən Azərbaycan dilində də bir fonetik hadisə kimi bizə mə'lumdur.

"Gözükmək", "görünmək", "yuxunu yozmaq", "yuxunu yorma" və b. sözlər bu hadisənin müasir Azərbaycan dilindəki canlı şahidləridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də fe'llin inkar şəklində indiki kimi "-ma"/"-mə"/"-m" əlaməti ilə əmələ gətirilir.

Lakin bir işin indi və ya gələcəkdə olmadığını, olmayacağını bildirmək üçün "-ma"/"-mə"-inkar şəkilçisinə doğrudan-doğruya bu zamanları bildirən "r" əlaməti deyil, "r"-in "z"-ləşmiş qarşılığı bitişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq burada "z" əlamətinin "-az/-əz" ya da "-uz/-üz" və s. kimi saitlə ötürülən müxtəlif növləri yoxdur; burada ancaq tək "z" əlaməti vardır, həm də bu əlamət hər cür fe'llərdə eyni şəkildə (yə'ni زُ "z" samiti) işlənmişdir; məs.:

1) "Bəkümüzdün bir oğlu vardır, on altı ildir kim, ölüsi-dirisi xəbərin kimsə bilməz بلمز (R.55).

2) "Baq-baq mərə Dəli qavat, mənim birligim bilməz, birligümə şükr qılmaz" قلمز (R.87-88).

3) "Mərə Dəli qavat, gözüm cöngə idigin nə bəgənmezəm" بکنمزسن (R. 88).

4) "Daxi yüzün, a mən gəlməzəm کلمزم (R.68) və s.

Bu cümlələrin xəbərlərini, ifadə edilən mə'naya görə, müasir Azərbaycan dilinə çevirsək, birinci cümlədəki "bil-

məz" بلمز xəbərini "bilmir", ikinci cümlədəki "bilməz" və "qılmaz" xəbərlərini "bilmir" və "qılmır", üçüncü cümlədəki "bəgənməzsən" xəbərini "bəgənmirsən", dördüncü cümlədəki "gəlməzəm" xəbərini isə "gəlməyəcəyəm". yaxud "gəlmərəm" şəklində ifadə etmək lazım gəlir.

Belə mə'lum olur ki, bu cümlələrdən üçündə (1, 2, 3-cü cümlədə) fe'lə bitişdirilən "z" indiki zaman şəkilçisi "-ir/-ır.." mə'nasına, dördüncü cümlədə isə "gəlməzəm" sözüne bitişdirilmiş "z" ز şəkilçisi gələcək və ya müzare bildirən "-əcək", yaxud "-ər" mə'nasına işlənmişdir.

Deməli, təsdiq fe'llərində hər iki zaman (indiki və gələcək zamanlar) əsasən "r" ر ilə ifadə olunduğu kimi, inkar fe'llərində hər iki zaman "r" ilə ifadə olunmuşdur.

Bunlardan başqa, "r" ر "z" ز ancaq müzare mə'nasında da işlənmişdir ki, belə mə'nalara malik olan sözlərdə "-r//z" əla-mətlərini nə "-ır/-ir" ilə, nə də "-açaq/əçək" ilə əvəz etmək olur. Məs.:

1) "Qarşu yatan qarlı qara dağlar quruyubdır otı bitməz".

"Qanlı-qanlı irmaqlar qurudır deyə suyu gəlməz" (R.34).

Nəhayət, "-r/-ar/-ər/-ür/-ur/-z" şəkilçilərinin, cümlədəki yerinə görə, bə'zən indiki zamanı və bə'zən gələcək zamanı bildirməsini göstərən dəlillərin biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində gələcək zamanı ifadə etmək üçün müstəqil, xüsusi başqa bir şəkilçinin yoxluğuudur.

M. Kaşğari və İbn-Mühənnə əsərlərində bə'zən gələcək zamanı ifadə etmək üçün işləndiyi qeyd edilən "-ası/-əsi" şəkilçiləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında əsasən tə'yin vəzifəli fe'lləri, yə'ni fe'li sifətləri düzəltmək üçün işlənmişdir. Məs.:

1) "Sən varası kafir degül" (R.71).

2) "Bu evi xarab olası ərə varalıdan bəru dəxi qanıım doymadı" (R.5).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında yalnız bir neçə yerdə "-ası/-əsi" şəkilçisi şəxsi sonluqla işlənmiş və bu günkü dilimizdəki lazım şəklinin məzmununu ifadə etmişdir.

1) "Bəli, xanım, bulasıyam" بولسىم (R.47).

2) "Yatacaq yerüm genə bu xarab olasıydi" اولاسيد (R.6).

Bu günkü Azərbaycan dilində gələcək zamanı ifadə etmək üçün işlədilən "-acaq/-əcək" şəkilçisi "Kitabi-Dədə Qorqud"da

ancaq gələcəkdə olası bir işlə bu və ya digər əşyanı tə'yinedici fe'li sifət düzəltmək üçün fe'llərə bitişdirilərək işlənmişdir, məs.:

1) "Bu yıqılacaq evdə un yox, ələk yox" (R.6).

2) "Yatacaq yerim genə bu xarab olasıydı" (R.6).

3) "Sən varacaq yerün dolamac-dolamac yolları olur" (R.98).

Buradakı "Yıqılacaq ev" və "yatacaq yer", "varacaq yer" ifadələrindən aydın görünür ki, "-acaq-əcək" şəkilçiləri müstəqil surətdə gələcək zaman bildiren bir şəkilçi kimi işlənmişdir.

b) Fe'l növləri haqqında

"Kitabi-Dədə Qorqud"da fe'lin növlərini ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilər, əsasən, müasir Azərbaycan dilində işlənən şəkilçilərdən, demək olar ki, fərqlənmir və bunlar, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tə'sirli fe'llərdən tə'sirsiz fe'l almaq üçün, müasir dilə olduğu kimi, a) bə'zən "-r/-ür/-ir"... ر şəkilçisi işlənmiş: "keç-ür-di" (R.59); "oya-r-maq" (R.108); "doy-ur-dum" (R.14); "uc-ur-dun-sa" (R.76).

b) bə'zən "-dür/-dur/-dır/-dir" د ر şəkilçisi işlənmiş: məs.: "qal-dır" (R.36); "öl-dür" (R.8,9); "sevin-dir-in" (R.80).

v) bə'zən "t" ت şəkilçisi işlənmiş: "ağla-t-ma", "sızla-t-ma" (R.80), "bökür-t" (R.66) və s.

2) Məchul və qayıdış fe'lləri düzəltmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"da həm "-ül/-ul/-ıl/-il, ل həm də (n)- ن şəkilçiləri işlənmişdir, məs.: "qur-ul-muşdı" (R.68); "bağla-n-duğun" (R.79); "əri-n-məyən" (R.15) və s.

3. Fe'lin ortaqlıq (müşariket) növünü emələ gətirmək üçün "-ş/-ış/-iş/-iş..." ش şəkilçisi işlənmişdir, məs.: "məkrə-ş-ib" (R.77); "söylə-ş-dilər" (R.80); "sür-üş-dü-lər" (R.141), "kürə-ş-səm"(R.100), "gör-üş-di" (R.119), "sovr-uş-dular" (R.113); "sev-iş-digim" (R.64) və s.

4. Fe'lin icbar növünü emələ gətirmək üçün "t" ت "-dır/-dir/-dur/-dür" د ر şəkilçiləri işlənmişdir, məs.: "yürü-t-dülər" (R.18), "al-dır-mı-şam" (R.67); "yıq-dır-ayım" (R.76);

"dik-dir-miş-di" (R.6); "qur-dur-muş-dı" (R.6). Bə'zən isə ر "-ir" "-iz" ن işlənmişdir; məs.: "əm-iz-ir-dim", "iç-ir-im" və s.

v) Fe'lın şəkilləri

Bir sıra müstəsna halları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, müasir dilimizdə işlənən fe'l şəkillərini düzəldən şəkilçilərin çoxu əsasən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də işlənmişdir. Lakin bu və ya digər fe'l şəklinin daha geniş işlənməsi tam halda xüsusi əlamətlərə malik qrammatik kateqoriya kimi formalaşmış olması və ya əksinə, az işlənməsi, yaxud hələ tam formalaşmaması cəhətdən bir sıra fərqlər vardır.

Eyni və fərqli cəhətlər haqqında tam təsəvvür sahibi olmaq üçün fe'l şəkillərini təkbətək nəzərdən keçirmək faydalı olar.¹

1) Əmr şəkli

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində əmr şəklinin bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Əmrin birinci şəxs təkini bildirmək üçün əsasən "-ayın/-əyin", ين - این bə'zən "-ayım/-əyim" ايم - ايم II şəxs təkini bildirmək üçün "-gil/-qıl", كل - كل III şəxs təkini bildirmək üçün "-sün/-sun" سون ; I şəxs cəmini bildirmək üçün "-alum/-əlüm" الم - الم , həm də "-avuz/-əvuz" وز - وز II şəxs cəmini bildirmək üçün "-in/-iniz/-nuz" , III şəxs cəmini bildirmək üçün isə yenə III şəxs tək şəkilçisi (bə'zən cəm şəkilçisi ilə) işlənmişdir; məs.:

1. Şəxs tək ""-ayın/-əyin, -ayım/-əyim; ايم - ايم "Ka-firə mən varayım, وارايين yeniden doğanın öldürə-yin, اولدورين yenümlə alnum qanın mən siləyin, سلين ölər-

¹ Qayda üzrə xəbər şəklindən başlamaq lazım gəlirdi; lakin əslində fe'lın xəbər şəkli fe'lın zaman və şəxsə görə dəyişməsi olduğundan, bu haqda ayrıca bəhs açmağı lazım bilmirik, zaman şəkilçilərindən yuxarıda bəhs edilmiş; şəxs sonluqlarından isə irəlidi bəhs olunacaqdır. Buna görə də əmr şəklindən başlayırıq.

səm sənin, uğrun, da mən öləyim, اوليم Allah-taala qoarsa evin, i mən qurtarayın قورتارين dedi" (R.28).

II. Şəxs tək "-gil-ğıl" گل . كل

1. "Qonur atın vergil man, a (R.28). ويركل
2. "Ordumun xəbərini bilürmisen, degil "man, a" (R.27). ديكل
3. "Qaçar geyiklərinə qarğamağıl" (R.17). قارغماغل
4. "Yerindən urudurğıl, اورودورغل ala çadırın yer yüzünə dikdirgil, دكدركل atdan-ayğırdan, dövədən buğra qoyundan, qoç öldürgil, اولدركل" (R.9).

II şəxs tək mə'nası, eyni zamanda şəkilçisiz olaraq, fe'l kökləri ilə ifadə olunur.

1. "Dəpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır, ulu toy elə, həcət dilə" (R.9).
2. "Hay Dərsə xan, ban, a qəzəb etmə, incinib acı sözlər söyləmə" (R.9).

III Şəxs tək; "-sün/-sun" سون

1. "Mərə, qızı verün, şəhərdən sürün çıqsun get-sün چقسون کتسون (R.103).
2. "Bir ayda varmazsam, üç ay baqsun" (R.81).
3. "İki ayda varmazsam, üç ay baqsun" (R.81).

I Şəxs cəm; "-avuz/-əvüz/-alım/-əlim/-a-lum/-yalım/-yəlim

يلم، الم، لوم، هلم، لم، هوز، اوز

1. "...bunda qırılavuz". (R.153). قريلاوز
2. "Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edəvüz" چقرهوز، ايددهوز (R.161).
3. "Andan sonra qızı verəvüz" (R.104). ويرهوز
4. "Yürüyəlim, a bəklər, av avlayalım, quş quşlıyalım, sığın, geyik yıqalım, qayıdalım, otağımıza düşəlim, yeyəlim, içəlim xoş keçəlim" (R.21).

يوزيلم، اولياليم، قوشليالم، يقلوم، قيدالم، دوشهلم، ييالم، ايچلم، كيچلم

II Şəxs cəm: (-ün₁/-i n₁/-ı n₁/-u n₁/-i n₁üz... /- n₁üz...)

کوز، کوز، وک، ک

- 1) "Mərə, qızı verün, şəhərdən sürün, " (R.103). ويروك، سوروك

- 2) "Gəlün oğlanı babasına qovlayalum" **كلوك** (R.11).
 3) "Varın, götürün, öldürəyim" **وارك اکتوک** (R.12).
 4) "Bəylər, siz yekün,üz, için,üz, söbətün,üz dağıtma-
 nı,üz **طاغتمکون، ایچکون، ییکون** (R. 69).

Beləliklə, verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında fe'lin əmr şəkli bir sıra əlamətlərinə görə müasir dilimizlə eyniyyət təşkil etdiyi halda, bə'zi əlamətlərinə görə fərqlidir. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı müqayisəli cədvəl nəzərdən keçirmək olar:

	Tək			Cəm		
	I şəxs	II şəxs	III şəxs	I şəxs	II şəxs	III şəxs
Müasir Azərb. dilində	-im/-ım/- üm/-um	şəkilçisiz fe'l kökü, (bə'zi şivə- lərdə) -ginən -gilən -qınan	-sim/-sın -sün/-sun	-aq/-ək	-iniz/ -ınız -unuz/ -ünüz -in/-ın -un/-ün	-sın(lar) -sin(lər) -sun(lar) -sün(lər)
Kitabi-Dədə Qorqud dilində	-ayın -əyin -ayım -əyim	-qıl/-gil -gil	-sin/-sın -sün/-sun	-əlim -alım -əvuz -avuz	-in ₁ /-ı n ₁ -ün ₁ /-un ₁ -in ₁ üz... - n ₁ üz...	-sün(lər) -sun(lar)

Qeyd etmək lazımdır ki, əmrin I şəxs tək üçün işlənən "-ayın/-əyin" şəkilçiləri bu gün bə'zi şivələrdə I şəxs cəm mə'nasında işlənməkdədir; məs.: "Buyurun, gedəyin, qarpız kəseyin, yeyəyin" (Ağdaş, Qutqaşın şivələri).

II şəxs tək üçün işlədilmiş, "-qıl/-gil" şəkilçiləri müasir dilimizin bir sıra şivələrində (Bakı, Şamaxı, Salyan və s.) şəxsi sonluqla birgə olaraq "-gilən/-ginən" və bə'zən "qınan/-ğınan" şəklində işlənməkdədir. XVIII-XIX əsrlərdə ədəbi dilimizdə (-gilən) şəkilçisi çox işlənmişdir.

Burada qeyd etdiyimiz maraqlı şəkilçilərdən biri də I şəxs cəm üçün işlənən "-avuz/-əvüz" şəkilçisidir. Bu şəkilçi özündə "biz" əvəzliyini **ون** (-viz/-vüz/-vız/-vuz) şəklində saxladığı üçün maraqlıdır. Dilimizdə şəxsi sonluqların bir çoxu öz əslini bu və ya digər şəkildə mühafizə etməkdədir ki, bunların hamısı, şəxsi sonluqların, ümumən şəkilçilərin müstəqil sözlərdən, əvvəl

köməkçi vəzifəsində işlənilərək törəndiyini sübut edir. (Məs.: gedim-gedə-mən, gedəvüz-gedə-biz, gedəsiz-gedə-siz və s.).

Şəxsi kitabxanamızda olan bir sıra əlyazması qrammatik təhlil kitablarında -avuz/-əvuz şəkilçisinə çox təsadüf olunur, həm də bu kitablarda bəzən bu şəkilçi hərəkəli (yə'ni "v" samiti ötrü ilə *وَد* -şəklində) yazılmış; məs. *جانودورکه صفت موصولان قطع الخ*; buna görə də bu şəkilçinin -avuz/-əvuz fonetik tərkibində işlətməyi daha münasib bildik.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "-avuz/-əvuz" şəkilçisinə *تاريخ آل سلجوق* kitabının bir yazma nüsxəsində də təsadüf etdik.

Məs.: *بزدخی آنوگله موافقت ایلده وز*

"Biz daxi anu,la müvafiqət edəvüz".¹

Belə mə'lum olur ki, bu şəkilçi ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində türk tayfa dillərindən birinə mənsub bir ünsür kimi işlənmiş, lakin o qədər də ümumiləşdirilməmiş və nəticə sıradan çıxmışdır.

Bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində (Ermənistan SSR-Oxda, Davuz kəndlərində) işləndiyini 1939-cu ildə Yerevan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan şöbəsinin tələbələri mənə bildirdilər.

Əmrin I şəxs cəmini bildirmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş "-alun/-əlim" şəkilçilərinin türk-mən dilinə məxsus olduğunu və buna qarşı bəzi dillərdə "-əlik/-alıq" *لك، لك* şəkilçisinin işləndiyini qıpcaq dilinin qaydalarına aid 15-ci əsrdə yazıldığı təxmin olunan "Əlqəvanın"-dən öyrənirik.²

2) Gərəklilik (vacib) şəkli

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu günkü dilimizdəki vacib şəklinin ölaməti olan "-malı/-məli" şəkilçisi işlənmişdir; bunun əvəzinə müəyyən şəkillərə düşmüş fe'llərdən sonra

¹ Leninqr. SSRİ EA Şərqsünaslıq institutu əlyazmaları fondu N-D-116 *تاريخ آل سعود* c.12.

² *القوانين الكلية لضبط اللغة التركية* - İstanbul, 1928, s. 7-8. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabda işlənmiş tayfa, xalq adları və bu adlarla əlaqədar olaraq bəzi türk dillərinin adları indi işlənən mə'nada olmamışdır; məs.: bu kitabda işlənən "türkmən dili" ifadəsi müasir "türkmən dili" məzmununda işlənməmişdir.

bir "gerek" كرك sözü qoşulmuş və gərəklilik anlayışı ifadə edilmişdir. Məs.:

"Sən bu sözü banıa deməmək gerek idin," (R.97).

"Mən qara qoç atımı binmədin, ol binmax gerek" (R.44).

"Mən qırma varmadın, ol manıa baş götürmək gerek".(R.44).

"Oğul ya, səni evərmək gerek?" (R.44).

"Daxi kim versə gerek?" (R.92).

"Yox, əlbəttə, öldürsəm gerekdir" (R.11).

"Çünki dedin, əlbəttə varsam gerek".(R.98).

"Xəbəri yox ki, alacağı ala gözli qızın otağı olsa gerek". (R.42).

"Bu üç nəsnə anıa armağan aparsavuz gerek idi" (R.40).

Bu misallardan görüldüyü kimi, "gerek" sözü ən çox məsələlərdən sonra gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə ifadə tərzii bu gün də canlı xalq dilində ən çox işlənir. Demək olar ki, "-malı/-məli" ancaq ədəbi dilin tə'sirilə müasir ümumxalq danışığında az-çox işlənir; görünür bu şəkilçi müəyyən qohum dilli bir xalqın və ya bir tayfanın ifadə vasitəsi olaraq sonradan daxil olmuş və tədricən yayılmış bir şəkilçidir. Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətini yaxşı bilib yazan yazıçı və mühərrirlərin əsərlərində "-malı/-məli" şəkilçisinə, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Bu günkü dilimizdəki "-malı/-məli" şəkilçisinə azacıq oxşayan və təqribən eyni mə'nalarda işlənən غلق şəkilçisinə M. Kaşğari Divanında rast gəlirik. Məs.: "o getməlidir" mə'nasına "ol barğuluq erdi" برغلق اردی yaxud, "o burda durmalıdır" mə'nasına "ol munda turğuluq erdi".¹ və s. M. Kaşğari Divanında verilən başqa misallardan mə'lum olur ki, vacib şəklinin verdiyi əsl mə'na daha çox "gerek" كرك² qoşmasının fe'l-lərə qoşulması ilə ifadə edilmişdir; ("Taşığı ısıramasa öpmüş gerek, (yə'ni "Daşı dişləyə bilməse öpməli").

¹ Divan, II c. 47 s.

² Yene orada, İc. 143 s.

3) Şərt şəkli

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində də fe'lin şərt şəkli ya "-sa/-sə"سە،سا-şə-kilçiləri ilə, ya da "isə"ئیسە qoşması ilə ifadə edilmişdir; məs.:

"Sarı donlu Səlcən xatun göşkdən baqar, kimə baq-sa سە بۆقسە eşqlə oda yaqar" (R.102).

"Yeddi gün Qazana möhlət vergil, yerdə isə ایسە loğulu çıxarayım, gögdə isə ایسە endürəyim, bulursam بولورسیم buldum, bulmazisəm بولمزسیم Tanır,ı verdi, Tanır,ı aldı".¹ (R.78).

4) Sual şəkli

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də sual şəkli "-mi/-mı" شی şəkilçisi ilə əmələ gətirilmişdir. Lakin fərq burasındadır ki, müasir Azərbaycan dilində sual şəkilçiləri, əsasən, şəxsi sonluqlardan sonra gətirilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində isə sual şəkilçilərinin yeri zaman və şəxs şəkilçilərinə görə dəyişkəndir.

1. Əmr şəklinin I şəxs təkində sual şəkilçisi şəxsi sonluqdan da sonra gətirilir; məs.:

"Xan qızı yerümdən durayınmı?"
Yaqan,la boğazın,dan tutubanı
Qaba ökcəm altına salayınmı?
Qara poladüz qılıcım ölümə alayınmı?

طوبایمی

صالایمی
الایمی

Öz göyden,dən başın,ı kəseyinmi?
Can tatlusın, san,ıa bildireyinmi?
Alça qanın yer yüzinə döğeyinmi?

کسینمی
بلدیرینمی
دوگدینمی

II. Şühudi keçmiş zaman üzrə dəyişən fe'llərdə sual şəkilçisi şəxsi sonluqdan gətirilir; məs.:

"Beyrək gedəli Bambam dəpə başın,ıa çıqdın,ımı qız";
Qarğu kimi qara saçın, yoldın,ımı qız?
Qara gözədən acı yaş döğdün,ımı qız?

چقدکمی
یولدکمی
دوگدکمی

¹ Sonuncu misaldan da aydın olur ki, şərt əlaməti güzeşt üçün də işlənmişdir.

Güz alması gibi al yan, ağın, yurtdışını, mı qız **بیرتد کی (R.63-64).**
 "Ə'lan sabah xan qızı yerimdən durmadımı? **طورمدممی**
 "Boz aygırın belinə binmədimmi" **بندممی**
 Sənin ovun üzərinə sığın-geyik yığmadımı? **یغمدممی**
 Sən məni yanına qağırmadın, mı? **قغرد کی**
 Sənün,lə meydanda at çapmadıqmı? **چاپماد قح کچمدی (R.64).**
 Sənin, atunu, mənim atım keçmədimi? **طوتدرد کی**
 "Oğlumu tutdurdun, mı? **کسپدرد کی (R.109).**
 Gəfillə görkəli başın kəsdirdin, mı?
 Qadın ana, bəy baba, deyü bozlatdın, mı?

III. İndiki və gələcək (müzare) zaman **ر** şəkilçisini qəbul etmiş fe'llərdə sual şəkilçisi həmin zaman şəkilçilərinə sonra, başqa hər cür şəkilçi isə sual əlamətlərindən sonra işlənir; məs.:

"Ana bilürmisən **بلورمیسن** nələr oldi?" (R.19).
 "Yoqsa, oğul Dəli Dımruş deyü ağlarmısən?" **آغلارمیسن (R.91).**
 "Sarı donlu Səlcən xatun işarət edər, **گورمز میسن (R.105).**
 görməz misən?" **بلورمیسین (R.52).**
 Hey mənim qırq yoldaşım, bilürmisiz nələr oldi?" **دە پرمی (R.110).**
 "Qaraqoçda qazlıq atlar qulıncığıın dəpərmə olur?" **قیارمیدیم (R.112).**
 Aslan uruği soltan qızı öldürməyə səni qıyarmıdım?" **قیارمیدیم (R.112).**
 "Dəmrənsüz oqla yigid səni sına idim, öldürməyə qıyarmıdım"

IV. Sual şəkilçisi isim, sifət, say kimi nitq hissələrinə və "değil", "yoq" sözlərinə də bitişdirilərək sual bildirmək üçün işlənmişdir; məs.:

"Qalın oğuz içində Olaş oqlu Salur Qazanı sorar olsam, sağını ar-
 ғыş?" **صاغمی (R.50).**
 "Bay Biçən qızı Banu Çiçək övdəmi arғыş, yoqsa gordamı ar-
 ғыş?" **کورده می اریژی (R.51).**
 Eviniz adı Dərəcək degilmidi? **دکلمیدی (R.62).**
 "Ya mənim babam ölümüdür, dirimidir?" **اولومیدر, دیری میدر**

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, İbn-Mühənnanın sual şəkli **استفهام** haqqında verdiyi izahət və göstərdiyi misallar "Ki-

tabi-Dədə Qorqud" dastanları dilindəki sual şəklinə tamamilən uyğun gəlir.

5) İltizam şəkli

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində də işin, hərəkətin keçmiş və ya gələcəkdə icra edilməsinin arzu olunduğunu ifadə etmək üçün fe'l köklərinə, samitlə bitənlərdə "-a/-ə" (ا،ه،ه) saitlə bitənlərdə isə "-ya/-yə" şəkilçilərindən biri bitişdirilir; məs.: "Xanım, məqsudum oldür ki, ərə varan qız qalqa (qalq-a قالقه) oynaya (oyna-yə اوينه يه) mən qopuz çalam" (çal-a-m چاله م) (R.61-62).

"Mərə qavat oğlu dəli qavat, san, a düşərmə bitəkəllüf bənim üzərimə gələsən" (gəl-ə-sən گلە سن) (R.61).

"Baba, mən yerimdən turmadın, ol turmuş ola". (ol-ə اوله); "Mən qaraqoç atımı binmədin ol binmiş ola" (ol-ə اوله); "Oğul, sən qız istəməzmişsən, bir cilasun-bahadır istəmişsən; onun arqasında yeyəsən (ye-yə-sən ييه سن), içəsən (iç-ə-sən ايجه سن), xoş keçəsən" (keç-ə-sən كچه سن);

"Bəli, xanım baba, elə istərəm, pəs varasan (var-a-san وارسن), bir cici-bici türkmən qızı alasan (al-a-san الاسن), nigahından dayanam (dayan-a-m طاينم) üzərinə düşəm (düş-ə-m دوشم), qarı yırtıla (yırtıl-a ييرتله) - dedi" (R.85).

6) Bacarıq şəkli

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində bacarıq şəklinin ancaq inkar növü, yə'ni bacarmamaq növü işlənmişdir; bu da iki üsul ilə əmələ gətirilir.

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, əsl mə'nanı ifadə edən fe'lə "a/ə" (ا،ه،ه) şəkilçilərindən biri bitişdirilir və hər cür dəyişilən və təsrif olunan "bil" fe'linin əvvəlinə qoşulur; məs.:

"Dəxi sənə, yerin, tuta bilməz" طوته بلمز (R.83).

II. Müasir ədəbi -yazı dilində olmayıb, ancaq danışiq dilində hər zaman işlənən -amma/-əmmə-ama/-əmə və bunun daha qədim şəkli -ıma/-imə şəkilçiləri ilə əmələ (يە،ام) gətirilir (R.83). Məs.:

"Kafiri alam dedi, almadı" **الامدى** (R.83).

"Basamasa, başın kəsərdi" **بصامسة** (R.97).

"Tü yüzünüzə, altmış kişi bir oğlanı tutamadınız" **طوتامدیکوز** (R.147).

"Oğlanı qoudığı yerdə bulımadı" **بولیمدی** (R.73).

"Altı kərə varüb həsarı almadı" **الیمدی** (R.144).

İnkâr mə'nalı bacarıq şəklinin burada müşahidə etdiyimiz hər iki növü İbn-Mühənnə lüğətində də verilmişdir.¹

Prof. S. E. Malov bu şəkilçinin "qüvvət", "bacarıq" mə'nalarında işlənən "u" fe'li ilə inkâr şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edərək "u" fe'lini "umaq" **اومق** ("güc", "qüvvət"), "ummaq" **اوممق** ("mümkün olmaq, bacarmaq"), "uğan" **اوغان** (qüdrətli, bacarıqlı, qüvvətli **القادر** və c.) sözlərilə ələqələndirir.²

Hələlik bu fikirlə razılaşmaq olsa da, bu şəkilçinin ancaq "şərqi Türküstan" dilinə aid olduğunu iddia etmək meylilə razılaşmaq çox çətindir. Çünki bu şəkilçinin qərbi türkcəyə məxsus olan açıq saitli qalığı "m" -uzanması ilə "-amma/-ömmə" şəklində müasir Azərbaycan dilində indi də işlənəməkdədir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə bu şəkilçinin həm qapalı saitlisi, həm də açıq saitlisi vardır. Bu həm "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinə, həm də ümumən IX-XI əsrlərdə ilk təşəkkül etmə dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan bir əlamətdir. Çünki bu da öz növbəsində müvazilikdir.

¹ P. M. Melioranskinin nəşr etdirdiyi nüsxəsindəki misallar I tipə aiddir, lakin İbn-Mühənnənin buradaca verdiyi II qaydaya

وقد يشبع آخر الحروف الاصلية فتحاً وترد في بحروف النفي
فيحصل المعنى ايضاً ما قدرت

əsasən demək olar ki, İbn-Mühənnə eyni mə'nanı ifadə etmək üçün bacarıq şəklinin II tipinin də o zamankı Azərbaycan dilində işləndiyini göstərmişdir. Buna görə də Melioranski tamamilə haqlı olaraq bu sözləri **كلامهم** şəklində təşbih etmişdir. Melioranskinin təşbihini İbn-Mühənnə lüğətinin VI nüsxəsi doğrultdu.

Вах. а) "Араб-филолог о турецком языке". 42-43-38 səhifə.

б) **كتاب حلية الانسان وحلية اللسان** - Istanbul, 1921, 136 s.

² С. Е. Малов. "Ибн-Муханна о турецком языке". "Записки Коллегии Востоковедов, III т. II выпуск.

q) Fe'li bağlamalar

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında, başlıca olaraq, aşağıdakı fe'li bağlamalar işlənmişdir.

1. "-üb/-ub" وب

"Diz çökdi, babasına çağırub söylər" چاغروب (R.68).

"Oğlanın anası oğlanın üstünə çapub
çıqa gəldi" چاپوب (R.15).

"Qara qavurma edüb qırq bəg qızına iletün" ایدوب (R.31).

2. "-uban/-übən" وبن

"Göz açuban gördigim, gönül verüb
sövdigim" اچوبن (R.14).

"Oğul-oğul deyübən böğürdi, zarlıq qıldı" دیوبن (R.49).

3. "-ubanı/-übəni" وبنی

"Böğürdübəni atdan yerə saldı" بوکردوبنی (R.86).

"Sancubanı yerə çaldı" صنجدوبنی (R.86).

Bu şəkilçilərin hər üçü də bu günkü dilimizin bir sıra şivələrində işlənəlməkdədir. Nuxa şivəsində bu şəkilçi "-uvanı/-ıvanı" (alıvanı, tutuvanı) şəklində işləndiyi kimi, Quba şivəsində də "-uban" şəkilçisinin başqa şəkli "-ubannarı/-übənnəri"/-uban-ları, übən-ləri" şəklində cəm şəkilçisi ilə işlənəlməkdədir.

4. "-madın/-mədin" مدين

"Savaşmadın, uruşmadın, əl verəyim, döngil
gerü" صواشمدين، اورشمدين (R.18).

"Hey demədin başlar kəsən cəlladı olur" دیمدین (R. 71).

Bu şəkilçi İbn-Mühənnə lüğətində "-mayın ماین" mə-yin" şəklində verilmiş بار ماین، بار ماین və eyni zamanda qeyd edilmiş ki, türküstanlılar "y" hərfini "d" hərfinə çevirirlər.¹

¹ "Араб-филолог" о тур. языке. 43 с.
 والتركستانيون يبدلون عن
 اليا، دالا

Bu şəkilçi bu güncü ədəbi dildə "madan/-mədən" şəklində işlənir. Bundan başqa, bugünkü dildə eyni məqamda "-mamış/-məmiş" şəkilçiləri də işlənir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu şəkilçini təşkil edən "-ma/-mə" və keçmiş zaman şəkilçisi -miş/miş varsa da, belə tərkib yoxdur.

5. "-anda/-əndə" اندە ، انده

"Hər atanda on iki batman daş atardı" اتانده (R.33).

"Qalabalıq kafirə kərəndə Allah-taala sənin, oğlun, a fürsət versün" کیرنده (R.41).

Bu şəkilçi indi də Azərbaycan dilində canlıdır və digər türk dillərindən Azərbaycan dilini fərqləndirici bir əlamət kimi işlənəlməkdədir.

Bu şəkilçinin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənməsi bir daha isbat edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili özünə xas olan cəhətlərlə IX-XI əsrlərdən artıq müstəqil bir dil halında formalaşmışdı.

6. "-duğumda/-duğunda/düğümde/düğünde"

دوغمده ، دکنده

"Sağım ələ baqduğumda qardaşım qara güneyi gördüm" بقدوغمده (R.68).

"Qara ölüm gəldüğündə keçit versün" کلدکنده (R.20).

Bu cümlələrdəki "baqduğumda", "gəldüğündə" sözlərində olan "-duğumda", "-dügündə" şəkilçiləri "-duq/dük" şəkilçisi ilə əmələ gətirilən fe'li sifətin və ya, daha dürüstü, M. Kaşğari Divanında göstərildiyi kimi, "-duqi قوئی", "-duqum دوقم", "-duqun دقند" və "-dügi دوگی", "-dügüm دکم", "-dügün دکک" şəkilçiləri ilə şəxslənmiş xüsusi növlü məsdərlərin axırına yerlik hal şəkilçisi "-da/-də" bitişdirilməklə alınır.

7. "-dıqda/-dikdə" دقده ، دکده

"Oğuzun ala gözlü qızı-gəlini boyladıqda, ər kişi sözün söylədikdə sən orada durasan" بو یلادقده (R.111).

سویله دکده

Bu cümlədəki "boyla (dıqda), "söylə (dikdə) fe'llərinə bitişdirilmiş "-dıqda/-dikdə" şəkilçiləri də, prof. N. K. Dimitriyevin¹ çox doğru qeyd etdiyi kimi "-dıq/-dik" şəkilçisinə hal şəkilçisinin bitişdirilməsi ilə əmələ gətirilmiş və işin olma anını bildirmək üçün işlənmişdir.

8. "-kən" کن

"Oğlan geyigi qovarkən babasının önündən gəlüb gərdi" قوارکن (R. 13).

Bu cümlədə olan "qovarkən" fe'lindən "kən" şəkilçisinin əsl "ikən" qoşması da "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində işlənmişdir. Bunun "imək" fe'li ilə "kən" şəkilçisindən alındığını düşünenlər də vardır.

Bu şəkilçi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çox az işlənmişdir. Bir qayda olaraq, bu şəkilçi müzərə zaman şəkilçisi vasitəsilə fe'lə bitişdirilərək işlənmişdir.

9. "-araq/-ərək" - ارق، - درك

"Bazırkanlar ulusu tutuldu, kiçisi qaçaraq oğuz gəldi" قچارق (R.39).

"Qanlı qoca gedərək gəldi oğuz çıxdı" کیدرک (R.97).

Buradakı "qaçaraq", "gedərək" fe'llərinə bitişdirilmiş "-araq/-ərək" şəkilçisi son dərəcə az işlənmiş və bəzən zərf düzəltməyə də yaramış.

10. "-oli" لی-

"Mən bu yerdən gedəli dəlü olmuş" کدلی (R. 63).

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan danışıq dilində "-anı/-əni" sövti tərkibində işlənir; (mən gedəni...)

11. "-ınca/-incə", -yınca/-yincə ینجا، ینجه

"Yenümlə alca qanı silməyincə, سلمینجه

¹ Н. К. Димитриев. "Строй турецкого языка". Ленинград, 1939, 44 с.

Qol-bud olub yer üstünə düşməyincə، دوشمىنجە
Yalnız uşuğ yollarından dönməyəyim" (R.15).

12. "-goc ~cək/-caq/-icək

يچك، جق، جك، كج

"Çoban boylə digəc Qazan ah etdi" دىكج (R.28).

"Zaman dönüp, mən ölüp, sən qalacaq a, tacım, təxtim
sanıa verməyələr" قاليجق (R.68).

"Ayğır ları görəcək bəgəndi" كوريجك (R.47).

Bu "-cək" şəkilçisi çox güman ki, "-goc" şəkilçisindən təb-
dil edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da həm "-kəc" كج, həm
də "-cək" جك yaxud "-icək" يچك şəklində bu şəkilçinin işlə-
məsi, fikrimizcə, müvazilik əlamətidir.

Burada nümayiş etdirdiyimiz fe'li bağlamalardan başqa,
"Kitabi-Dədə Qorqud"da "-a/ə" yaxud "-yu/-ü/-i/-ı" şəkilçiləri
də işlənmişdir ki, bunları da fe'li bağlama şəkilçisi hesab etmək
olar; məs.:

"Oğlanın üstünə çapub çıqaچقا geldi (R.16).

"Tacım-təxtim verməyələr deyu دیو sonu andım ağladım"
(R.68).

"Qazan xan yerindən durı صوری geldi" (R.169).

"Mən sənin dostluğun, düşmanlığın, sınayu صنایو geldim"
(166).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu şəkilçi bitişdiyi fe'ldən
asılı olaraq müxtəlif mə'na verir.

Bu fe'li bağlama şəkilçilərinin çox hissəsi müasir Azər-
baycan dilində olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"da da mürəkkəb
və həmcins üzvlü cümlələrdə işlənmişdir.

ğ) Şəxsi sonluqlar

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında şəxsi sonluqlar daha
çox ibtidai, ilk əslə məxsus xüsusiyyətləri özündə saxlamışdır.

1) Tək şəxs üçün əsas olaraq "-m/-n" ünsürləri müxtəlif
saitlər ötürməsilə işlənir ki, bunların "mən" əvəzliyinin ilk ya
son hərflərindən bu və ya digər şəkildə əmələ gəlmiş olduğu
şübhəsizdir; məs.:

"Dünya şirin, can əziz, canuma qıya.
bil-mə-n" بلمن (R.92).

"Mən sanı, a bu ağacla yemək pişür-ər-in" پیشورین (R.29).

"Daxi sənin, üzün, ə mən gəl-məz-əm" کلزمم.

Burada indiki və gələcək zamanı bildiren "r" şəkilçisindən sonra l tək şəxsi bildirmək üçün işlənən "n" (in-, -un) xüsusi-lə maraqlıdır. Bu şəkilçi haqqında M. Kaşğari mə'lumat verir və türklərdən fərqli olaraq bunun oğuzlara məxsus olduğunu qeyd edir¹.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək: çox ehtimal ki, "bil-mən" بلمن fe'lindəki "-mən" şəkilçisi və buradakı "n" şəxsi sonlu-ğu fe'lə inkar şəkilçisinin müzare zaman şəkilçisindən sonra bitməsi nəticəsində yanaşı düşən "məz-mən" ünsürlərindəki təkrar olunan "mə" hecalarından birinin ixtisar edilməsilə əmə-lə gəlmiş; çünki "bil-məz-mən" tərkibində "mə" hecasının təkrar olunması ağırlıq törədir; bu isə dilin səlisləşməyə -yüngül-ləşməyə doğru inkişaf qanununa müğayirdir.

"Gəlməzəm" کلزمم fe'lindəki "məzəm" şəkilçisi də eyni qayda ilə iki morfem tərkibindən törəmişdir. Daha sonrakı dövr mənbələrində bunlardan başqa "-mənəm" şəkilçisi də işlənmiş-dir.²

Bu şəkilçi haqqında "Əlqəvanin..." müəllifi belə demişdir:³

«ومن ذلك السين حذفوها من المضارع المنفوع اذا كان
للمتكلم وحده فقالوا فيه (كتمان) وأصل كتمان من كما ستعرف»

Mə'lum olduğu üzrə, indiki və müzare zamanları bildiren "r" inkar şəkilçilərindən sonra gəldikdə "z" ilə əvəzlənir, belə-liklə, birinci şəxs əvəzliyi, M. Kaşğarinin Divanında⁴ və İbn-Mühənnə lüğətində⁵ göstərildiyi kimi, iltisafiliyə müvafiq ola-raq sona qoşulmuş, lakin dilin daxili inkişaf qanunları bunu müxtəsərləşdirərək, "m" və ya "n" samitləri ecasında şəxs son-luqları halında formalaşdırmışdır.

Müzare yaxud indiki zaman və nəqli keçmiş zaman şəkilçi-lərindən sonra bitişdirilən I cəm şəxs sonluğu da eyni xüsusi-y-

¹ Divan, II c. 54-55s.

² Əlqəvanin...51 s.

³ Yəne orada.

⁴ Divan II c. 54 s.

⁵ Arab-филолог, 13 с.

yeti daşıyır: belə ki, "-iz/-iz/-uz/-üz" şəkilçiləri də "biz" əvəzliyinin birinci samitinin ixtisasından törəmişdir:

"Ana ağlar-iz; **آغلار**" "Bilməz-iz" **بلمز**.

"Biz anlara yetməvüz "öldürər-iz" **اولدورر** (R.70).

"Biz daxi qarğar-iz" **قارغرز** (R.7).

Buradakı "ağlar-iz" "ağlar-biz"-dən, "bilməz-iz" "bilməz-biz"-dən, "öldürər-iz" "öldürər-biz"-dən törəmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi yoxdur; bunun əvəzinə mənşə e'tibarilə başqa bir sözlə bağlı olan "-ik/-iq" şəkilçiləri işlənir (ağlarıq, bilmərik) ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da bu şəkilçi saitsiz halda "-q/-k" şəklində mövcuddur və ancaq şühudi keçmiş zaman şəkilçilərindən sonra göstərilərək işlənmişdir; məs.:

"Beş kəlmə dua qıldıq" **قلدق** (R.165).

"Qazana asi olduq, **اولدق** and içdik" **ايچدك** (R.167).

M. Kaşğarının verdiyi mə'lumata görə "-q/-k" şəkilçiləri oğuz, qıpcaq, suvar tayfalarının bir qisminin dilində hər üç şəxsin cəmi və təkini bildirmək üçün işlənmişdir.¹

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində I cəm şəxs üçün işlənən şəkilçilərdən biri də "-avuz/-əvüz" şəkilçisidir; məs.: "alavuz" (alaq) "gedəvüz (gedək) (əmr şəklinə bax. 96-97 s.).

II şəxsi bildirən sonluqlar (-dı ... şəkilçisinə bitişdirilənlər müstəsna olaraq) tamamilə şəxs əvəzliliklərindən ibarətdir; belə ki, II tək şəxs üçün "sən", cəm üçün "siz" əvəzliyi fe'llərin sonuna qoşulmuşdur; demək olar ki, bunlar hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında müasir Azərbaycan dilində olduğundan daha çox əvəzlikli təsərif quruluşuna malik olmuşdur; məs.:

"Necə saxt olmayalum, sən qızıl qaftan

geyersən" **كيرسن** (R.48).

"Bu qədər nəşnədən ötrü niyə saxt

olursız" **اولورسن** (R.48).

"Sən səni bilürsən, bizim halımızdan xəbər

yoq" **بلورسن** (R.54).

Əmrin II şəxsinə bildirmək üçün fe'llərə bitişdirilən "-ın₁/-in₁/-un₁/-ün₁" şəkilçilərinin əsası "-n₁" şühudi keçmiş i. fəadə edən "-dı/-di.." şəkilçilərinə də bitişdirilərək II şəxs sonluğu mə'nasında (müasir dildə olduğu kimi) işlənmişdir; məs.:

¹ Divan, II c. 50-51 s.

"Dar yerdə əlümə gir-di-nı" (R.89).

"Uçur-du-nı", "tutdur-du-nı" (R.76).

Bu şəxsi sonluqlar bə'zən başqa nitq hissələrinə də bitişdirilərək işlənmişdir.

E. Zərflər

Ümumən "qarşu", "aşağı", "yuqaru", "ilərü", "gerü", "bilə", "bərü" kimi bir neçə sözü nəzərə almasaq, demək olar ki, müstəqil köklərdən ibarət olan, əsli zərflər "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında yox dərəcəsinədir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da başqa nitq hissələrindən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəldilmiş bə'zi düzəltmə zərflər də işlənmişdir ki, bunların başlıcaları haqqında "Sözdüzəldici şəkilçilər" bəhsində danışılmışdır.

Bə'zən əsl məfhumu ifadə edən fe'llərin məzmununu bu və ya digər cəhətdən müəyyənləşdirmək, tamamlamaq üçün "-a/-ə/-i/-u/-ü" şəkilçilərindən birini və ya indiki, gələcək zaman düzəldən şəkilçiləri qəbul etmiş fe'llərdən də istifadə olunur ki, bunları da müəyyən mə'nada düzəltmə zərf hesab etmək olar; məs.:

"Çıqa gəldi" چقا (R.00). "Öldürə ولدی görgil" (R.12).

"Öldürü اولدی görgilə" (R.13). "Qoyu قوی verdilər" (R.101).

"İstəyü ایستیوی getdi" (R.15). Gəlür کلور oldi" (R.10), "Oğlan ata binər, بئر قılıق quşanar قوشانر oldi" (R.17). "Anmaz گمز oldi" (R.11) və s.

Ə. Köməkçi sözlər

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında qoşma və bağlayıcıların əsasən, sadə növləri vardır. Demək olar ki, billurlaşmış düzəltmə və müəkkəb qoşmalar, eləcə də bağlayıcılar yox dərəcəsinədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında başlıca olaraq "amma" اما, "kim" کیم, "ki" که, "isə" ایسə, "ilə" ایله, "dəxi" دخی, "əgər" اگر, "neçün" نچون, "anın, çün" آنکچون, "nə" نه, "ya" یا, "də" ده, "içün" ایچین, "kimi" کیمی, "son, ra" سکره, "ötürü" اوتری, "gərək" گەرک və bu kimi bə'zi bağlayıcı və qoşma işlədilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "mərə" مره, "di" دی, "a" آ, "hey" هي kimi bir sıra nida sözlərinə də təsadüf edilir.

II. SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu daha çox ədəbi dilin təşəkkülü və onun sonrakı inkişafı prosesində həm sabitləşmə, həm də səlisləşmə, dəqiqləşmə və təkmilləşmə istiqamətində bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əvvəl düşüdüüyü əsas cığırndan sapmamış və bu quruluşun ana xətti bir o qədər də dəyişməmişdir.

Məhz buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilinin sintaktik quruluşu ilə müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu arasında yaxınlıq, uyğunluq daha çoxdur.

Doğrudur, "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində sadə cümlə daha çox, mürəkkəb cümlə isə az işlənmişdir. Həm də mürəkkəb cümlənin o qədər də müxtəlif növü burada nəzərə çarpmır. Bu, əlbəttə müxtəlif amillərlə bağlıdır ki, bu haqda yerində bəhs ediləcəkdir.

Burada ən mühüm və əsas xüsusiyyət budur ki, cümlə, cümlə üzvlərinin cümlə daxilində sıralanması, mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin bağlanması və mövqeyi, nəhayət, ifadələrin düzəldilmə üsulu, sözlərin sırası - bütün bunlar iltisəqilik əsasında qurulmuşdur. Bu xüsusiyyət isə Azərbaycan dilinin dəmir qanunu kimi indi də qalmaqdadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dilində və deməli, ilk təşəkkül dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilində cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlələri düzəldən sadə cümlələr şəkli əlamətlərlə olduğundan daha çox, məzmunu müvafiq olaraq, iltisəqi tərtib, əsasında sıralanmışdır. Bəzən sözlər ifadənin bir yerində və ya cümlənin başında gələndə bir məna, ifadənin ikinci yerində və ya cümlənin sonunda gələndə tamamilən başqa bir məna verdiyi kimi, mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələrin yerini dəyişdirmək də məzmunu xələl gətirir. Buna görə də bəzi üzvlərin yeri daha sabitdir, yəni hər söz cümlənin hər yerində işlənməz, müəyyən mənanı ifadə edən sözlərin, heç bir şəkli əlamətdən

asılı olmayaraq, nisbi sabit sırası və cümlədə müəyyən yeri vardır.

Bu haqda daha aydın təsəvvürə malik olmaq üçün, müxtə-sər surətdə olsa da, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı cümlə üzvləri-nin və cümlələrin növlərini təkbətək nəzərdən keçirək.

A. Mübtəda

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ən az işlənən cümlə üzvü, demək olar ki, mübtədadır. Çünki mübtəda ilə ifadə olu-nan şəxs məfhumu xəbərlərin hamısında ümumi surətdə bu və ya digər morfoloji vasitə ilə ifadə edilmişdir. Birinci və ikinci şəxslər üçün xəbərdə gələn şəxs sonluqları mübtədanın ən ay-dın təmsilçisi ola bilər; üçüncü şəxsi isə daha müəyyən halda ifadə etmək üçün mübtədanın işlənməsi lazım gəlir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzən elə fəqərələrə rast gəlmək olur ki, burada 15-20 xəbərə qarşı ancaq 3-4 mübtəda işlənmişdir; məs.:

"Qarşım elə baqduğumda səni gördüm; on altı yaş yaşla-dın₁, bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan; yay çəkmədin₁, ox atmadın₁, baş kəsmədin₁, qan tökmədin₁, Qanlı Oğuz içində ca-vüldü almadın; yarınki gün zaman dönüb, bən ölüp, sən qalıcaq a, tacım, taxtım sana verməyələr -deyü son₁ı anıdım, ağladım, oğul, dedi" (R.68-69).

Əgər buradakı müstəqil xəbərləri ancaq nəzərə alsaq, yə'ni fe'li bağlama şəkilçisi ilə sonrakı xəbərə bağlanan qeyri-müstə-qil xəbərləri hesablamasaq, görərik ki, bu fəqərədə 14 müstəqil xəbərə qarşı ancaq bir mübtəda [(sən qalasan) cümləsində "sən"] vardır. "Zaman dönüb, bən ölüp, sən qalıcaq" cümlələri isə qeyri-müstəqil cümlələrdir və buradakı mübtədalar (bən, sən) şəxsi daha aydın bildirmək üçün işlənmişdir. Məhz belə imkan nəticəsində "Kitabi-Dədə Qorqud"da çox xəbərlə silsilə-li cümlələr daha çox işlənmişdir.

Əgər I və II şəxs əvəzliyi xüsusi məntiqi vurğu ilə söylə-nirsə, "mən", "sən" əvəzlərinin mübtəda kimi cümlə tərk-i-bində varlığı zəruri olur; məs.:

"Bu yaxşı yigitlərin canını sənmi alursın?"

"Əvət, mən aluram" (R.89).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında mübtədanın daimi sabit yeri yoxdur; mübtəda çox zaman xəbərdən əvvəl, bə'zi hallarda isə xəbərdən sonra gətirilir.

Müxtəsər cümlələrdə mübtəda çox vaxt cümlənin başında, bə'zən xəbərin yanında olur; əgər mübtədanın tə'yini varsa, tə'yindən sonra, əgər xəbərin keyfiyyət və ya terzi-hərəkətini müəyyənləşdirən sözlər varsa, çox vaxt mübtəda belə sözlərdən əvvəl gəlmiş olur. Məs.:

"Dədəm Qorqud gəldi" (R.131).

"Yarılu qara dağların, yıqılmasun" (R.142).

"Gölgəlicə qaba ağacın, kəsilməsün" (R.67).

"Qazan bəgin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi" (R.22).

"Oğlan ata binər, qılıc quşanar oldı" (R.17).

"Dədəm Qorqud himmət qılıcın belinə bağladı" (R.131).

"Bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıcı ilə, ötməgile alubdur" (R.142).

"Həq taalaya Domrulun sözü xoş gəlmədi" (R.87).

"A bəglər, oğlan qancaru getdi ola" (R.73).

"Sevişdigim Bamsı Beyrək sən degilsən" (R.64).

Ancaq nadir hallarda mübtəda üslubi məqsəddən asılı olaraq, cümlənin sonunda gələ bilər. Məs.:

"Qanı mənim bürelərim?" (R.47).

Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, şəxs anlayışı bildirməyən mübtədalar tək-tək hallarda ixtisar olunur, əksər halda isə belə mübtədalar cümlənin baş üzvü kimi öz yerində işlənmişdir. Məs.:

"Nagah gözi qapağına qılıc toqundı,

"qara qanı şurladı, gözünə yendi" (R.83).

"Gombur-gombur davullar çalındı, altun' tuc borular uğrıldı. Ol gün ala barıgah otaqlar dikildi. Atdan, ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırıldı" (R.151).

B. Xəbər

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də xəbər, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlənin ən vacib, təşkilədici və əsas üzvü olaraq işlənmişdir.

Xəbər, əksərən şəxsin işini, hərəkətini bildiren bir cümlə üzvü olaraq, iş, hərəkət məzmununa malik nitq hissəsi ilə, yə'ni fe'l ilə ifadə edildiyi üçün və fe'l, demək olar ki, o zaman artıq tam mə'nasilə təşəkkül etmiş və daha sərbəst işləmə bilən bir nitq hissəsi olduğu üçün, sərbəst ola bilən bir cümlə üzvü vəzi-fəsində də işlənmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, digər cümlə üzvlərinə görə xəbərin cümlədəki yeri daha sabitdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında xəbərin, başlıca olaraq, aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) Xəbər çox vaxt cümlənin sonunda olur; məs.:

"Kafirin gözü qorqdı, dünya-aləm kafirin başına qararı oldu. Aydar; yarımasun, yarıçmasun; bu çoban bizim həpimizi qı-rar olami?- dedilər, daxi durmayıb qaçdılar. Çoban şəhid qar-daşların haqqına qoudı, kafirlər leşindən bir böyük dəpə yığdı, çaqmaq çaqub od yaqdı, dəxi kəpənəgindən turumsı edüb yara-sına basdı, yolın qıyısın alub oturdı, ağladı, sıqladı" (R.24).

2) Sual əvəzliliklərlə ifadə edilən bə'zi ismi xəbər və əmr, sual kimi müəyyən məzmunla əlaqədar olan bir sıra fe'li xəbər və əmr həmişə mübtədadan sonra deyil, cümlənin axırında deyil, mübtədadan əvvəl və cümlənin əvvəlində də, ortasında da işlənmişdir; belə hal daha çox, sual cümlələrində və məntiqi vurğulu xəbəri olan xüsusi cümlələrdə müşahidə olunur; məs.:

"Ya pəs necə qurtuldun Dəli Qorçarın əlindən?" (R.46).

"Dədə ya, qanı mənim bürələrim?" (R.47).

"Anı qourmiyim, tuğana aldırmaıncə?" (R.89).

"Varın Rum elinə, mənim oğlum için yaqşı erməğanlar gətürün mənim oğlum böyüyincə" (R.39).

"Qolça qopuzım götürün ögün məni!" (R.101).

Xəbər və əmr əksərən fe'ldən əmələ gətirilir; lakin başqa nitq hissələrindən əmələ gətirilmiş xəbər və əmr də az deyildir ki, bun-lar ya "-dır" yaxud "durur" xəbər şəkilçisi ilə, ya da şəxsi sonluqlarla formalaşmışdır; məs.:

"Gözümə sürəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir" (R.66).

"Mərə, nə heybətli qocasan?" (R.88).

"Ögünürsə er ögünsün, arslandır, ögünməklük övrətlərə böhtandır?" (R.111).

"Mərə, al qanatlı Əzrail sənmişən?" (R.89).

"Mərə dəlü Ozan, mən eyibləmiyim" (R.63).

"Ərə varan qız mənəm" (R.62).

"Sevişdigim Bamsı Beyrək sən deyilsən, altun yüzük sənənin degildir, altun yüzükdə çox nişan vardır" (R.64).

4) "Yoq" sözü çox zaman heç bir şəkilçi qəbul etmədən xəbər vəzifəsində işlənmişdir; məs.:

"Dərsə xanın tutsaq olduğundan Oğuz bəglərinin xəbəri yoq?" (R.18).

"Kimün ki, oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurun?" (R.6).

"A bək baba, dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə aqlın yoq" (R.69).

"Mərə, sən sənəni bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yoq" (R.54).

Bə'zən, tək-tək hallarda isim və ya sifət də şəkilçi qəbul etmədən xəbər vəzifəsində işlənmişdir; məs.:

"Vallah yaxşı yigit, mürüvvətli yigit" (R.40).

"Dan yerdə turğay atmağa yaxşı" (R.60).

5) Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb xəbərlərin çoxu bir əcnəbi (ərəb, fars və ya başqa dilə məxsus) söz ilə bir azərbaycanca fe'in (ən çox "ol", "yet", "eylə" fe'llərinin) birləşməsindən düzəlir. İki azərbaycanca sözün birləşməsindən əmələ gətirilən mürəkkəb fe'li xəbərlər bu günkü azərbaycancada çox azdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında isə əks vəziyyət vardır; mürəkkəb fe'llərin çoxu azərbaycanca sözlərin birləşməsindən əmələ gətirilmiş, ərəb, fars sözləri əmələ gətirilən (məs.: "zəbun oldu", "zarlıq qıldı", "müstəcab olurdu" və s. kimi) mürəkkəb xəbərlər nisbətən azdır. Məs.:

"Xub yerdə tuş oldu" (R.70).

"Dədə Qorqud gəlür oldu" (R.10).

"Bəbasının qırq yigidin anmaz oldu" (R.11).

"Nigahından Əzrail çıqa gəldi" (R.88).

"Yumurlanub yerindən uru durdı" (R.74).

6) "Ol", "yet", "gərək", "isə", "idi", "imiş" köməkçi sözlərə qoşulan fe', isim və digər nitq hissələrindən də mürəkkəb xəbərlər əmələ gətirilib işlənmişdir.

"Alacağı ala gözlü qızın otağı olsa gərək" (R.42).

"Vallah sultanım, bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigitdir, bək oğlı bək imiş" (R.42).

"Zira ağlamaqdan gözleri görməz olmuş idi" (R.66) və s.

V. *Tamamlıq*

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində cümlə üzvlərindən tamamlığın mövqeyi nisbətən daha sabit vəziyyətdədir. Tamamlıqlar başlıca olaraq aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Tamamlıqlar fə'li xəbərle əlaqədar olduqda, əksər halda, ya doğrudan-doğruya xəbərən yanında gəlir, ya da keyfiyyət, kəmiyyət və təzi-hərəkət zərfliklərindən əvvəl yerləşmiş olur. Məs.:

"Qazan bəg ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndü" (R. 37).

"Naib qılıcın sıyırdı, əlinə aldı, mənim başım Beyrəgin başına qurban olsun dedi" (R.48).

"Ol üç canavarı öldürdim, sarı donlu Səlcan xatunı aldım" (R.107).

"Səlcan xatun bu yeri görklü gördü" (R. 107).

2) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında (kimi), (nəyi), (haranı) suallarına cavab olan tamamlıqlar çox zaman (kimə), (nəyə), (haraya) suallarına cavab olan tamamlıqlardan əvvəl gəlir. Məs.:

"Vardılar, kömləgi (nəyi?) Bani Çiçəgə (kimə?) ilətdilər" (R.50).

"Bunun üçün (nəyi?) dəxi bir yigide (kimə?) verəlim" (R.131).

"Bay Bican ol san, a verəcəgi qızı (kimi?) Beyrəgə (kimə?) verdi" (R.48).

"Yaranlar, sizi (kimi?) haqqa (kimə?) ismarladım" (R.44).

"Hər kim ol üç canavarı bassa, ol qızı (kimi?) an, a (kimə?) verərlər" (R.97).

"Alplar içində bizi (kimi?) qusqunumuzdan palçığa (nəyə?) (haraya?) baturdın" (R.132).

"Çomağı (nəyi?) umuzuna (haraya?) buraqdı" (R131).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bəzən, bunun tərsinə olaraq, əvvəl (kimə), (nəyə), (haraya) sonra (kimi), (nəyi), (haranı) suallarına cavab olan tamamlıqların sıralanması halına da təsadüf olunur.

3) (kimdən), (nədən) və (kimdə), (nədə) suallarına cavab olan tamamlıqların cümlədəki yeri o qədər də sabit deyildir.

Qeyd: Montiqi vurğusu olan tamamlıqlar, müasir Azərbaycan dilində olan belə tamamlıqlar kimi, həmişə xəbərin yanında işlənir; məs.:

"Qavvat oğlu qavvat" Mizə ərlikmi göstərə" (R.42).

"Mərə nə dedigim yetürün, qara ayğın yarağla götürün" (R.45).

4) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da, bu günkü Azərbaycan dilində olduğu kimi, tamamlığın vasitəli və vasitəsiz olmaq üzrə hər iki növü işlənmişdir və bunların həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz tipləri vardır.

Bu cəhətdən, xüsusən tə'sir tamamlıqları daha maraqlıdır.

a) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında şəkilçili tə'sir tamamlıqlarının müxtəsər və tam olmaq üzrə iki növü işlənmişdir.

Şəkilçili tə'sir tamamlıqlarının tam növü sadəcə tə'sirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərlə ifadə olunmuşdur; məs.:

"Öldürməgə, yigidim, mən səni qıyarmıdım" (R.112).

"Çomağı umuzuna buraqdı" (R.131).

"Beyrəgi biləgindən tutdı, tartdı, çomağını əlindən aldı" (R.162).

"Beyrəgi qılıcladı" (R.169).

"Mən bu işi düysəm, sənə böylə gəlürmidim" (R.168).

Bu cümlələrdən "səni", "çomağı", "Beyrəgi", "çomağını", "Beyrəgi", "iş" sözləri tə'cirlik hal şəkilçisi ilə düzəldilmiş tam şəkilçili tamamlıqlardır. Belə tamamlıqlar "Kitabi-Dədə Qorqud"da o qədər də az işlənmemiş, şəkilçili müxtəsər tamamlıq isə daha çox işlənmişdir. Belə şəkilçili müxtəsər tamamlıqlar tə'sirlik hal şəkilçisinin qismən düşməsilə - yə'ni tamamlıqda müəyyən iz buraxaraq düşməsilə - yaradılır. Şəkilçili tam tamamlıqlarla müxtəsər tamamlıqları bir-birindən fərqləndirən ən görkəmli cəhət şəkilçili müxtəsər tamamlıqların ancaq yiyəlik birləşmələrindən düzələ bilməsidir. Belə tamamlıqlar nisbət şəkilçisindən sonra gəlməli olan tə'sirlik hal şəkilçisinin itxisar edilməsilə düzəlir; məs.:

"Ayğır atım boğazlayıb aşum versün" (R.81).

"Qalın Oğuz əlində yasım tutsun" (R.81).

"Əlin öpüb, boynun qucğıl" (R.144).

"Qara polad üz qılıcım dartaydım, ğafillücə görkülü başın, kəsəydim, alca qanın, yer yüzünə tökeydim" (R.144-145).

Bu misallarda nümayiş etdirdiyimiz "atum", "aşum", "yasım", "əlin", "boynun", "qılıcım", "başın", "qanın," sözləri şəkilçili müxtəsər tamamlıqlardır; göründüyü kimi, buradakı sözlərdə nisbət şəkilçisindən sonra gələsi təcirlik şəkilçisi ixtisar edilmişdir. Tam şəkildə bu sözlər belə ola bilərdi - "at-ım-ı", "aş-um-ı", "yas-ım-ı", "əl-i-ni", "boyn-u-nu", "qı-lı-c-ım-ı", "baş-ın-ı", "qan-ın-ı".

Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü şəxsi bildirən nisbət şəkilçilərindən sonra gələn hal şəkilçisi ilə nisbət şəkilçisini bitirdirən "n" belə tamamlıqlarda saxlanılır: "boyn-u-n" sözündə olduğu kimi: yaxud:

"Uruz babasının sözün sımadı, qayıdub gerü döndü, yerdən yuca dağlar başına yoldaşların alub çıxdı" (R.72).

Bu misaldakı "sözün", "yoldaşların" sözləri "söz-ü-n", "yol-daş-lar-ı-n" hissələrindən əmələ gətirilmiş ki, buradakı sonuncu "n" əvvəlki nisbət şəkilçisi ilə burada ixtisar edilmiş tə'sirlik hal şəkilçisini bitirdirmək üçün işlənmişdir.

Belə ixtisar yalnız yiyəlik birləşməsinin ikinci tərəfində deyil, eyni zamanda, birinci tərəfində də özünü göstərir; lakin burada tə'sirlik hal şəkilçisi əvəzinə yiyəlik hal şəkilçisi ixtisar olunur; məs.:

"Mən daxi qarındaşım qanın almağa gedərəm" (R.29).

"Leş arasında oğlancığı leşin bulamadı" (R.78).

Buradakı birinci cümlədə (qarındaşım qanın) ifadəsi tam halda olan ("qarındaş-ım-ın"- "qan-ı-n-ı") ifadəsindəki birinci tərəfdən "ın" yiyəlik şəkilçisinin, ikinci tərəfdən isə "ı" tə'sirlik hal şəkilçisinin ixtisarilə düzəltdiyi kimi, ikinci cümlədəki (oğlancığı leşin) ifadəsi də dolğun halda olan (oğlancığı-ı-n-ın leş-i-n-i) ifadəsindəki birinci tərəfdən yiyəlik hal "-ın" şəkilçisinin, ikinci tərəfdən tə'sirlik hal "ı" şəkilçisinin ixtisarilə düzəlmişdir.

b) Şəkilçisiz tə'sir tamamlığı şəkilcə adlıq halında işlənən isimlərlə, yə'ni heç bir hal şəkilçisi qəbul etməmiş olan mücərrəd isimlərlə ifadə edilmişdir. Məs.:

"Bir yerdə ağ otağ, bir yerdə qızıl otağ, bir yerdə qara otağ qurdurmuşdı" (R.6).

"Ey oğul, yağıya girib baş kəsmədin, adam öldürüb qan tökmədin," (R.72).

"Oğul, bin kafir öldürsən, kimse səndən qan dava eləməz" (R.7).

"Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı" (R.87).

"Bir-iki gögərçin öldürdi" (R.89).

Yuxarıdakı cümlələrdə olan "otağ", "baş", "adam", "qan", "kafir", "qan", "köpri", "gögərçin" sözləri şəkilçisiz tə'sir təməllərləndir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında şəkilçisiz tə'sir təməllərləri, demək olar ki, hər zaman xəbərin yanında gətirilmişdir. Bunu yuxarıda nümayiş etdirdiyimiz cümlələrdə aydın surətdə görə bilərik.

Q. Zərflik

Zərfliklərdən xüsusən aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında zaman bildirən sözlər zaman zərfliyi vəzifəsində əksərən cümlənin başında, hətta mübtədadan da əvvəl gətirilərək işlənmişdir; məs.:

"Bir gün Qam xan oğlu xan Bayandur yerindən durmuşdı" (R.6).

"Əl'an sabah, xan qızı, yerimdən durmadımni" (R.64).

"Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı" (R.9).

"Tanıla qızın,ı manıa verəsən - dedi" (R.102).

Bəzən bunun əksini də görmək olur, yəni zaman bildirən söz, xüsusən məntiqi vurğuya malik olduqda, xəbərin yanında yer tutaraq işlənmişdir; məs.:

"Aqındılı görklü sudan dünin keçdin" (R.133).

2) Xəbəri mə'naca bu və ya digər cəhətdən aydınlaşdıran məkan zərflikləri əksərən xəbərin yanında işlənmişdir; məs.:

"Beyrək bundan keçdi, ulu qız qardaşları yanına gəldi" (R.58).

"Beyrəgin babası qaba sarıq götürüb yerə çaldı" (R.48).

"Dün uyxusunda kafir otağa qoyuldu" (R.48).

"Beyrək yuca çardaqdan baqdı" (R.50).

"Mən aşağı qulpa yapışuram sən yuqarı qulpa yapışursan, mərə qavvat oğlu, oxunlami, qılıcılami, gəl bəri söyləşelim-dedi: Atın dəpdi, bir yüksək yerə çıqdi, sadaqından doqsan oxun yerə dökdi (R.111).

3) Kəmiyyət, keyfiyyət, təzi-hərəkət zərflikləri, ümumi qaydaya müvafiq olaraq, fəli xəbərlərdən əvvəl, onunla yanaşı yer tutaraq işlənmişdir; məs.:

Kəmiyyət bildirənlər:

"Qəbzəsindən yay iki para oldı" (R.60).

"Mərə bazırğanlar, çoqmı istədim? (R.40).

"Çobanın əllərin çözdü, alnında bir öpdü" (R.19).

Keyfiyyət bildirənlər:

"Yoldaşlarına bu iş xoş gəlmədi, saxt oldılar. (R.48).

"Dəlinin əli həqq əmrilə sappa-sağ oldı" (R.40).

"Qafil olma, görklü başın qaldır, yigit" (R.149).

Təzi-hərəkət və bənzətmə bildirənlər:"Əjdahalar ağzından adam alan dəli Əvrən bilə varsun" (R.115).

"Qarıciq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi" (R.22).

"Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı" (R.29).

"Toz yarıldı gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı" (R.70).

Bəzən təzi-hərəkət bildirən zərfliklər cümlənin başında və ya ortasında da işlənmişdir; məs.:

"Quca-quca atayla oğul görüşdi" (R.86).

"Yata-yata yanımız ağrıdı" (R.21).

Bunlardan başqa, cümlə tərkibində məqsəd, səbəb bildirən bir sıra zərfliklər də işlənmiş; lakin bunların yeri nisbətən sabit deyildir; ritorik tələblərlə əlaqədar olaraq cümlənin müxtəlif yerində işlənmişdir.

Ç. Təyin

"Kitabi-Dədə Qorqud"da təyinlərin diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində təyin, ümumi qanuna uyğun bir halda, təyin olunandan əvvəl gəlir. Hətta bu gündü Azərbaycan dilində müstəsna hal olaraq təyin olunan-

dan sonra gələn ictimai rütbə (titul) bildirən "ağa", "xan", "dədə" sözləri də, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında əsasən ümumi qanuna uyğun olaraq, tə'yin olunandan əvvəl yerləşmişdir; məs.:

Xanlar xanı xan Bayandur.
Bəli, xan Qazan, məsləhətdir.
Ağam Qazan məsləhətdir.
Dədə Qorqud gəlür oldı.

2. Tə'yin bir neçə olduqda, əksərən aşağıdakı qayda üzrə sıralanır:

a) Əvvəlcə mürəkkəb tə'yin, sonra düzəltmə tə'yin və ən sonda sadə tə'yin yer tutmuş olur; məs.:

"Qarşu yatan qarlı qara dağlar qarıyubdur" (R.34).

"Qarğu kibi qara saçın yolarmısan?" (R.92).

"Alın açuq cömərd ərənlər dikəlsün" (R.95).

"Gölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün" (R.95).

"Güz alması kibi al yanağın dardı yırtdı" (R.49).

b) Eyni tə'yin olunana aid həm kəmiyyət, həm əlamət və ya keyfiyyət tə'yinləri olduqda, kəmiyyət bildirən tə'yinlər çox zaman keyfiyyət bildirən tə'yinlərdən əvvəl gəlir; məs.:

"On altı bin qara donlu kafir ata bindi" (R.69).

"Yeddi bin qaftanının ardı pürünlü, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni, alaca atlu kafir bindi" (R.22).

"Qırq incə bellü qızlan Qazanın həlalını tutmuşuz" (R.23).

"Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetəddilər" (R.22).

"Tovla-tovla şahbaz atlarını binmişüz" (R.22).

"Altmış yaraqlı adam seçdilər" (R.147).

"Nagahandan altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldilər" (R.147).

v) Bə'zən, həm də çox nadir olaraq, kəmiyyət bildirən tə'yinlərin keyfiyyət bildirən tə'yinlərdən sonraya -tə'yin olunanın yanına - düşməsi halına da təsadüf olunur; məs.: "Yaraqlı altmış adam seçin" (R.147).

"Qara donlu, kök dəmirli altı yüz kafir seçdi" (R.107).

q) Qeyri-müəyyənlik bildirmək üçün işlədilən "bir" sayı da hər zaman keyfiyyət tə'yinindən əvvəl gəlir; məs.:

"Bir yüksək yerə çıqdı" (R.107).

"Bir cici-biçi türkmən qızı alasan" (R.96).

"Bir bölük qaza şahin görmüş kibi kafirə at saldı" (R.109).

"Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı" (R.87).

"Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba qonmuş idi, ol obada bir yaxşı - xub yigid sayru düşmüş idi" (R.87).

3. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də "biz, "mən" əvəzlilikləri ilə yiyəlik birləşməsi əmələ gətirən isimlərin tə'yinlərinin, müasir Azərbaycan dilindəki kimi ikinci tərəfin yanında, yə'ni birinci tərəflə ikinci tərəfin arasında deyil, doğrudan-doğruya bütöv yiyəlik birləşməsinin əvvəlində yer tutmasıdır; məs.:

"Dügməsi böyük bizim dağlarımız olur" (R.90).

"Ağca mənim köksümi basub qandı" (R.91).

"Datlu mənim canımı alur oldı" (R.93).

Bu nümunələrdəki birləşmələrin ikinci tərəfinə aid olan tə'yinlər, yə'ni birinci cümlədə "dağlar" sözüne aid olan "dügməsi böyük" tə'yini, ikinci cümlədə "köks" isminə aid olan "ağca" tə'yini, üçüncü cümlədə "can" isminə aid olan "datlu" tə'yini birləşmənin birinci tərəfini təşkil edən "bizim", "mənim" əvəzliliklərindən sonra deyil, əvvəl yer tutmuşdur. Halbuki müasir Azərbaycan dilinin qaydasına görə bu ifadələr "bizim böyük dağlarımız", "mənim ağca köksümü", "mənim dadlı canımı" tərtibində işlənir.

D. Cümlə tərkibində olan əlavə sözlər haqqında

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində işlənən sadə cümlələrin çoxu ancaq cümlə üzvlərindən, qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanan sözlərdən mürekkəbdir. Lakin elə cümlələr də var ki, bunların tərkibində bir sıra əlavə sözlər də işlənmişdir. Belə sözləri qrammatiklər "Qrammatik cəhətdən cümlə üzvlərilə bağlanmayan sözlər" deyər cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərindən fərqləndirirlər. Biz bunları şərti olaraq "əlavə sözlər" adlandırırıq.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının cümlələri bu cəhətdən bə'zi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların bə'ziləri haqqında burada, qeydlər şəklində olsa da, bəhs etməyi faydalı bilirik.

Belə əlavə sözlər xitablardan, nidalardan, bağlayıcılardan, alqış, qarğış, təsdiq, rədd bildirən ədatlardan, şəxsi qeyri-müəyyənlik bildirən ifadələrdən düzəlmiş olur.

Belə sözlərin cümlədə ümumiləşdirilmiş sabit yeri haqqında danışmaq olmaz; bunlardan bə'ziləri (məs.: xitablar) əksərən cümlənin başında, bə'zən də sonunda yerləşir; bə'ziləri isə, müxtəlif istiqamətli tələblərdən asılı olaraq, cümlənin hər yerində yerləşə bilər.

Bunların geniş izahını verməyib, biz hələlik mövcud vəziyyət haqqında ümumi şəkildə təsəvvür yaratmaq üçün əlavə sözlərin müxtəlif növlərini əks etdirən cümlələrdən bir neçə nümunə göstərməklə kifayətlənirik.

"Xanım hey! Məgər xanım, oğuzda Doxa qoca oğlu dəli Dumrul deyərlərdi, bir ər vardı" (R.87).

"Vallah, bəy yigit, Allahtaaladan buyruq oldı" (R.87).

"Mərə qavvatlar, nə ağlarsız?" (R.87).

"Mərə Əzrayıl, aman!..." (R.89).

"Ya qadir Allah, birligin, varlığın, həqiqiçün, Əzrayılı mənim gözümə göstərgil..." (R.87).

"Baq-baq, mərə dəli qavvat, mənim birligim bilməz" (87).

"Canım alma Əzrayıl, mədəd!" (90).

"Əvət, mənəm, dedi". (R.89).

"Ya, sən nə cavab verdin?" (R.166).

"Bəli, ağam Qazan!..." (R.28).

"Dədə ya, qanı mənim bürələrim?" (R.47).

"Hay Dədə Sultan, Tan,ırı bunun səmüzin də alsun, aruğun da alsun..." (R.47).

"Ya pəs, necə qurtuldun dəli Qorçarın əlindən?" (R.46).

"Hələ, nə dilədi?" (R.46).

"Əgər bu dedigim nəsneləri götürərsən,üz, xoşverdim, amma getürmicək olursan, bu qatla öldürmədim, ol vaqtın öldürərin, dedi" (R.46).

"Hey, məni seven yigitlər yetsünlər" (r.40).

"Mərə bazırqanlar, bu ayğırı və dəxi bu yayı və gürzi man, a verin, dedi" (R.40).

Belə misalların sayını artırmaq olardı; lakin əlavə sözlər haqqında ümumi təsəvvür sahibi olmaq üçün bu nümunələr kifayətdir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bə'zən bir cümlənin

tərkibində bir neçə növ əlavə söz işlənmişdir; bir çox hallarda nidalar xitablarla birgə işlənmişdir, xitablar bə"zən nisbət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdən (xanım, ağam) düzəlmiş; bir sıra cümlələrdə təsdiq, rədd, təəccüb, həyəcan bildirmək üçün "bəli", "evət" "pəs", "məgər", "xoş", "hələ", "ya", "yoxsa" kimi bir sıra xüsusi tipli ədatlar işlənmişdir və s.

E. Cümlə üzvlərinin quruluşu haqqında

Cümlənin ayrı-ayrı üzvlərindən bəhs edərkən ümumi şəkildə olsa da, bu ya digər üzvün quruluşuna işarə etmişdik, lakin sintaktik quruluşun inkişafı nöqtəyi-nəzərindən, xüsusən cümlə üzvlərinin quruluşca mürəkkəbləşməsi prsesi maraqlıdır. Buna görə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də cümlə üzvlərinin quruluşunu konkret nümunələrlə gözdən keçirməyi lazım bildik.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında cümlə üzvlərinin çoxu olmasa da, nəzərə çarpan müəyyən miqdarı sadədir, kök və ya düzəltmə sözlərlə ifadə edilmişdir. Məs.:

"Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin!" (R.69).

"Ağ ɵllərin qarusundan bağlın, ǧafillüce görklü başın kəsin,..." (R.135).

Lakin cümlə üzvlərinin çoxu mürəkkəbdir və bunların da əksəriyyəti, demək olar ki, iki sözdən ibarət, müxtəlif növdən olan birləşmələrlə ifadə edilmişdir, bunları aşağıdakı cümlələrdə müşahidə etmək mümkündür.

"Oğlanın üzərinə düşdülər, tutdular, yüzi üzərinə saluban sürdülər, ağ ɵtindən qan çıxınca dögdilər... ɵli bağlu, boynı bağlu, yüzi üzərinə salıb aldılar, yürüyü verdilər" (R.73):

"Həqtaalaya Dumrulun sözü xoş gəlmədi" (R.89).

"İki qardaş quca-quca görüşdülər" (R.151).

"Qazi ərənlər başına nə gəldüyün söylədi" (R.165):

"Quşun ala qanını, qumaşın arusını, qızın göyçəğini Bayandurxana pənc-yek çıxardılar" (R.119),

Bə'zən iki birləşmə tərkibindən və ya ümumən üç sözdən ibarət mürəkkəb cümlə üzvləri də işlənmişdir.

"Qara polad üz qılıcın qüvvət verdi" (R.140).

"...Tulu quşun yavrusı, bizə miskin umudu, Türküstanın di-rəgi, ümmət soyunun aslanı, qaracığun qaplanı, qonur atın iye-si, xan Uruzun ağası, Bayandur xanın göygisi, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası.." (R.21).

Bə'zən belə mürəkkəb üzvlərin tərkib hissəsindən biri si-nonim olaraq müvazi işlənən sözlər qrupundan olur. "Aqınçılar kafirin elin-günün urub, qızın, gəlinin əsir etdilər" (R.141).

Bə'zən fe'li sifət və fe'li bağlama ilə əlaqədar olan birləş-mələr də mürəkkəb cümlə üzvləri kimi işlənmişdir. Məs.: "Qa-rıciq olmuş ananı bozlatmağıl" (R.145).

"Oğuzun ağsaqqallu qocaları görəndə ol yigidi təhsinlə-yən..."(R.35).

Bunlardan başqa "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bə'zən cümlələrin tərkibində, bəsit halda olsa da, əlavə və ya xüsusiləşmə adlanan cümlə üzvlərinə də rast gəlmək olur. Məs.:

"Bunda (burada) minnətlə almaqdan isə, anda (orada)-ba-bam yanında-minnətiz almaq yegdir" (R.40).

Lakin belə üzvlər çox azdır, həm də daha çox üslubi mahiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilinin cümlə üzvlərindən bəhs edərkən, burada cümlə üzvləri arasın-dakı bağlılığın, cümlə üzvlərinin sırasının bir o qədər də sabit və möhkəm olmadığını da qeyd etmək lazımdır. Bu isə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilinin sintaktik quruluşca, bu günkü Azərbaycan dilinə nisbətən hələ o qədər də sığallaşmadığını, səlisləşmədiyini, nəhayət, ədəbi dil halında qaydaya düşmədi-yini aydın surətdə göstərir. Bu, belə də olmalı idi, çünki "Kıta-bi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili yazılı ədəbi dilimizin yeni-cə təşəkkül tapmağa başladığı dövrdən qabaq formalaşmış olan şifahi ədəbi dilimizi əks etdirən ilk abidələrdən biridir.

Ə. Sade cümlə

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları xüsusi şəkə malik mən-zum və mənşur əsərdir. Burada cümlənin, ifadə və ibarələrin müxtəlif növləri işləndiyi kimi, sözlərin və şəkılçilərin müxtə-lif ixtisar üsullarına da rast gəlmək olur. Əlbəttə, sintaktik cə-

hətdən bu dastanlarda nəzərə çarpan xüsusiyyətlər müasir Azərbaycan dilində, xüsusən danışıq dilində, əsasən, yaşamaqdadır. Buna görə də belə xüsusiyyətləri qeydə alanda, adama belə gəlir ki, burada heç bir maraqlı və yeni şey yoxdur və bunlardan danışmamaq da olar. Doğrudur, bunlardan bəhs açmadan da keçinmək olardı; amma nədənsə, bunlardan xüsusi bəhs açmadan, heç olmazsa bunların nümunələrini nümayiş etdirmədən ötüb keçmək də olmur. Burada, doğrusu, elə qərribə bir şey yox kimidir. Lakin bu da bir faktdır ki, bu dastanlarda müxtəsər, müfəssəl-geniş, tam və yarımçıq cümlələr, şəxslı və şəxsiz cümlələr, sual, nida, nəqli cümlələr, əmr cümlələri, həmcins üzvlü cümlələr, adlıq cümlələr, ara cümlələr, təsdiq, inkar cümlələri, ismi və fe'li cümlələr və sairə kimi sadə cümlə növləri bu və ya digər dərəcədə işlənmişdir.

Təkcə "Kitabi-Dədə Qorqud" daştanlarında əsaslanaraq bu cümlələrin o zamankı ümumi xalq Azərbaycan dilindəki vəziyyəti, inkişaf və işlənmə dərəcəsi haqqında qəti mülahizə yürütmək mümkün olmadığından bunların mövcudiyətini təsdiq edən nümunələri nümayiş etdirməklə kifayətlənməyi hələlik məqsədə daha uyğun və düzgün hesab edərək, aşağıdakı nümunələri veririk:

Müxtəsər cümlə: "Beyrək gəldi" (R.42), "Banı Çiçək yaşmaqlandı" (R.42), "İkisi atlandılar" (R.43).

Geniş cümlə: "Dədə Qorqud oğlanın babasına söyləmiş" (R.10). "Biz sənin, oğlun, u necə götürəlim?" (R.12).

Tam cümlə: "Qaracıq Çoban kafirin üç yüzünü sapan daşılı yərə biraqdı" (R.24). "Sağ tərəfdə Qara Tükən məligə Qayan Salcuq oğlu Dəli Dondar qarşı gəldi" (R.37).

Yarıncıq cümlə: "Çağırdılar, Beyrək gəldi. Bani Çiçək yaşmaqlandı, xəbər sordı; aydar: - yigit, gəlişin, qandan? Beyrək aydar: - İç oğuzdan" (R.42).

Şəxsə görə sadə cümlə növləri

"Nə olursa-olsun" (R.42). "Olmaya kim, bu ola". (R.42).
"Mənim atımı kimse keçdiyi yoq" (R.43).

"Haman imdi iləri durmaq gerek" (R.43).

"Yarımasun, yarıçmasun" (R.48).

- "Yalançı oğlu yalançuq deyərler" (R.52).
 "Qısırca yengə deyərler, bir xatün vardı" (R.61).
 "Ol zamanda oğul ata sözün iki eyləməzdi, iki eyləsə, ol oğlanı qəbul etməzlər" (R.72).
 "Sanasan kim dar yolda dolu düşdi" (R.73).

Cümlənin intonasiya növləri

- "Bu məhəldə qalın oğuz bəgləri yetdi" (R.34).
 "Xanım, görəlím, kimlər yetdi?" (R.34).
 "Mərə qavvatlar, nə ağlarsız, mənım köprüm yanındabu qovğa nədir?" (R.87).
 "Yucalardan yucasan" (R.90).
 "Yarılı qara dağların, yıqılmasun" (R.142).
 "Var yerün,ə oturğıl, ərə varan yerindən dura, mən qopuz çalım, qol saluban oynaya" (R.62).
 "Vay, göz açub gördüğüm, könül verib sevdiğim, vay al dovağım iyəsi, vay alnum başım umudu, Xan Beyrək!" (R.50).
 "Xanım, Uruz sizə salam edər, gerəm etsün, Beyrək gəl-sün, Qazanla bizi barışdırsun - deyir". (R.167).
 Dastanlarda bol-bol həmcin üzvlü cümlələr, bə'zən isə təsviri adlıq cümlənin ilk nümunələri də işlənmişdir.
 Məs.: "Qanturalı baqdı gördi, bu qondığı yerdə qoğı quşları, durnalar, turaclar, kəkliklər uçarlar. Souq-souq sular, çayırlar, çəmənler". (R.107).
 "Oğlanın üzərinə düşdilər, tutdılar, qarusundan ağ əllərin bağladılar, qıl orğan ağ boynuna taqdılar, yüzi üzərinə saluban sürdülər..." (R.73). və c.

J. Mürekkəb cümlələr

Ümumən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sadə cümlələr, öz növləri və işlənmələri etibarilə mürekkəb cümlələrdən daha çoxdur. Demək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları əsasən sadə cümlələr üzərində qurulmuşdur. Mürekkəb cümlələr nisbətən az işlənmiş və bir o qədər də müxtəlif növlü deyildir. Bunun səbəbi isə çox aydındır. Hər hansı bir dildə mürekkəb cümlələrin müxtəlifləşməsi, inkişaf etməsi, hər şeydən əv-

vəl, həmin dildə danışanların şüurunun daha da mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Buna görə də ümumiyyətlə dilin qrammatik quruluşu, bu cümlədən cümlə quruluşu əvvəllər bəsit olduğu halda, tədricən təkmilləşir və mürəkkəbləşir. Məhz cümlə quruluşunda da belə inkişaf olmuş və sadə cümlələr daha əvvəl, tabeli mürəkkəb cümlələr isə daha sonralar formalaşmışdır.

Lakin bu heç də o demək deyil ki, sadə cümlələr və ya tabesiz cümlələr tamamən təşəkkül etməmiş, hər cür növlərini yaratmamış tabeli cümlə yaranmaz. Bə'zən sadə və ya tabesiz mürəkkəb cümlənin yeni bir növünün yaranması ilə müvazi və hətta əlaqədar olaraq, tabeli cümlənin müəyyən bir növü də yarana bilər. Yə'ni əsas növlərinə görə müxtəlif zamanlarda törəyən bu cümlələr əslində bir-birilə bağlı olaraq, qarşılıqlı surətdə inkişaf edir.

Əlbəttə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sadə cümlələrin nisbətən çox, mürəkkəb cümlələrin isə az işlənməsi təkcə yuxarıda izah etdiyimiz qanuniyyətlə əlaqədar deyildir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sadə cümlələrin çox işlənməsi, eyni zamanda, bu əsərin bədii əsər - dastan - olması ilə də əlaqədardır. Belə əsərlər isə yazılı ədəbi dildə yox, məhz şifahi ədəbi dildə qurulmuş olur.

Mürəkkəb cümlələrin sabitleşməsi və inkişafı isə daha çox yazılı ədəbi dil ilə bağlı olur. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, fasilə, vurğu kimi yazılmayan vasitələr yazılı dildə bə'zən müxtəlif morfemlərlə əvəz olunur, bu morfemlər isə cümlələr arasında əlaqə yaratmağa da xidmət edir və beləliklə də şifahi ədəbi dildə olmayan mürəkkəb cümlə növləri yazılı ədəbi dildə yaranır.

Bütün bu səbəblərə görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində mürəkkəb cümlənin hərtərəfli inkişaf etmiş növlərinə rast gəlmək olmur.

Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında mürəkkəb cümlələrin müəyyən növləri vardır ki, bunlardan müxtəsər də olsa, danışmaq lazımdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da bu günkü Azərbaycan dilində olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin iki əsas növü, yə'ni həm tabesiz mürəkkəb cümlələr həm də tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir: bunların da təşkilində bağlayıcı vasitə

olaraq həm fonetik vasitələrdən, həm şəkilçilərdən, həm də bağlayıcı sözlərdən istifadə olunmuşdur.

Biz burada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı mürəkkəb cümlələri, qrammatik quruluşun inkişafı nöqtəyi-nəzərin-dən daha çox maraqlı və əhəmiyyətli olan bağlayıcı vasitələr əsasında qruplaşdırıb nəzərdən keçirməyi münasib bilirik və bunları aşağıdakı qruplara bölürük:

1. Ancaq fonetik vasitə ilə sadə cümlələrin bağlanması-dan düzələn mürəkkəb cümlələr. Belə mürəkkəb cümlələr əks-şərən tabesizdir və başlıca olaraq üç mə'nə əlaqəsini bildirir.

a) Aydınlaşdırma əlaqəsi

"Qazan baqdı gördi, Çoban ağacı arqasına almış gəlür" (R.29).

"Bu gələn, bilmiş olun, yağidir (R.69).

"Görənmisən, ey oğul, nələr oldi" (R.18).

"Çal qılıcın, qardaş Qazan, yetdim" (R.35).

"Qısırca yengə deyərlər, bir xatun vardı" (R.61).

"At, yaraq və aşiq Bəkilin, Bəkil içində degil" (R.138).

b) Bölüşdürmə əlaqəsi

"Varın, götürün, öldürəyim" (R.12).

"Qız görmək səndən, mal, rizq vermək məndən" (R.95).

v) Zaman əlaqəsi

"Ol gün çigərində olan ər yigitlər bəlürdi, ol gün müxanətlər sapayır gözətdi, ol gün qiyamət savaşı oldu, meydan dolu baş oldu. Başlar kəsildi top kibi, şahbaz-şahbaz atlar böğürdi, nalı düşdi, ala-ala köndərlər süsüldi, qara polad üz qılıclar çalındı, yalmağı düşdi, üç yeləklilə qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi, qiyamətin bir günü ol gün oldu, bəg nökərindən, nökər bəgindən ayrıldı" (R.36).

Bunlardan başqa, burada bir çox cümlələr silsiləsinə rast gəlmək olur ki, bunlar məkan, səbəb, nəticə kimi mə'nə əlaqələri ilə bir-birinə bağlı olan cümlələrdir və bunları müxtəlif

mə'na əlaqələrindən ardıcılıq olduğunu bildiren sadə cümlələr silsiləsi və ya sadə cümlələrdən, zəif halda olsa da, formalaşmış mürəkkəb cümlələr saymaq mümkündür.

Hər halda belə cümlələr haqqında düşünmək və xüsusən, tədqiqat işi aparmaq lazım gələcəkdir.

II. "kim" və ya "ki" bağlayıcısı ilə sadə cümlələrin bağlanmasıdan düzəlmiş mürəkkəb cümlələr.

Bu bağlayıcılar baş cümləni müxtəlif cəhətdən aydınlaşdıran, tamamlayan, konkretləşdirən budaq cümlələri baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında belə cümlələr o qədər də az işlənməmişdir. Məs.:

"Mənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu" (R. 7).

"Mərə, Əzrayıl dediginiz nə kişidir kim, adamın canın alır" (R.87).

"Gördilər kim, av pozulmuş" (R.135).

"Bundan yekrəgi yoxdur ki, gözüm görəkən, oğul, gəl səni yevəroyim" (R.96).

"Ol yerə gəldi ki, yağı basılmışdı" (R.78).

"Yəqin bildim ki, oğlı kafirə tutsaqdır" (R.78).

"Beyrəkin anası, atası, baqdı, gördi kim, gərdək görünməz olmuş" (R.48)..

"Xanım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalxa, oynaya, mən qopuz çalam" (R.61).

"Gördilər kim, ol yigit kim, baş kəsübdür, qan tökübdür, Baybora bəgin sağ yanında oturur" (R.41).

III. Şərt qoşması "isə" və şərt şəkilçiləri "-sa/-sə" ilə sadə cümlələrin bağlanmasıdan düzələn mürəkkəb cümlələr.

Belə vasitələr, əsasən, şərt və güzəşt budaq cümlələrini baş cümlələrə bağlamağa xidmət edir. Məs.:

"Hər kim ol canavan bassa, yensə, öldürsə, qızımı ana verərəm" (R.97).

"Bu nəsneləri götürcək olursanız, qız qarındaşımı verərəm, götürmicək olursan, gözümə görünməyəsən, yoxsa səni öldürərəm-dedi" (R.46).

"Nagah qaçma-qovma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm" (R.44).

"Ulaşuban sular taşsa, dəniz dolmaz" (R.3). "Allah mənim evimi qurtaracaq olırsa, səni əmiraxur eyiliyəyin" (R.29).

"Ağsaqqallı babanı, varsa, ağlatmağıl, ağbirçəklü ananı, varsa, bozlatmağıl" (R.139).

Mə'lum olduğu üzrə, belə cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə isə sonra gəlir: lakin bəzən tərs tərtibə də yol verilir.

Şərti bildirən: "-sa/-sə" şəkilçisi və ya "isə" qoşması "gərək" və bunun kimi qeyri-fe'li sözlərə də bəzən bitişib və ya qoşulub xəbər düzəldir və beləliklə də güzəşt budaq və bəzən şərtli güzəşt cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Məs.:

"Sovuq-sovuq pınarlarım gərəkse, ana içit olsun,
Tavla-tavla şahbaz atlarım gərəkse, anıa binit olsun...(R.91)".

"Qatar-qatar dəvələrım gərəkse anıa yüklət olsun... (R.91)"

"Ordum sağ-əsen degil isə, başını, uza çarə edin... (R.25)".

Bəzən "yox" sözüne -sa/-sə bitişdirilir, bağlayıcı söz düzəldilir və belə söz (yoxsa-sözü) əksərən güzəşt əlaqəsini ifadə etmək üçün baş cümlə ilə budaq cümləni birləşdirir. Məs.:

"Baba səndən can dilərəm, verəmişən, yoxsa oğul Dəli Dumrul"-deyu, ağlarmısan?" (R.91).

"Hünərin varsa, gəlsün alsun, yoxsa evdəki qıza razı olsun"(R.97).

"İmdi, mərə Dəli, gəldim ki, sənini, canını, alam, verəmişən, yoxsa mənimplə cəng edəmişən?" (R.89).

"Nə qaqırsan banıa, ağam Qazan, yoxsa köksündə yoqmıdır iman? (R.28).

IV. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün ən çox istifadə olunan vasitə fe'li bağlamalardır. Fe'li bağlamaların çoxu xəbər vəzifəsində olan fe'lə bitişərək cümləni budaq cümlə halına salıb baş cümlələrə bağlamaq üçün işlənmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da belə fe'li bağlamaların cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün ən işlək və rəngarəng vasitə kimi istifadə olunması bir daha sübut edir ki, xüsusən təbii mürəkkəb cümlələri düzəltmək üçün işlənən əsas morfoloji vasitə elə əvvəldən də fe'li bağlamalar olmuşdur. Bunların müxtəlif növləri haqqında

morfolojiya hissəsində danışılmışdır. Burada ancaq nümunələr verməklə kifayətlənmirik. Məs.:

"Çoban böylə digəc, Qazana qəhr gəldi"(R. 28).

"Bunlar böylə edcək, Baybura bəgin acığı tutdı" (R.41).

"Oğlan yıqıldıqda, boz atlı Xızır oğlana hazır oldı"(R.15).

"Bu halları gördüğündə, Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş doldı"(R.25).

"Ağban evim dikiləndə, yurdı qalmış" (R.25).

"Ata əli durırkən, oğul əlimi öpərlər?" (R.41).

"Ağam Beyrək gedəli, bizə ozan gəldüğü yoq" (R.59).

"Mən qara qoç atıma binmədin, ol binmax gərək. Mən qırma varmadan, o manıa baş götürmək gərək" (R.44).

V. Mürəkkəb cümlə düzəldən sadə cümlələr arasındakı əlaqəni formalaşdırmaq üçün bir sıra köməkçi sözlər də ya təklikdə ya digər bağlayıcı vasitələrlə birlikdə, nisbətən az olsa da, işlənmişdir. Bunlardan "deyu", "çün", "çünkü", "onunçünki", "zira" kimi bağlayıcı sözlər daha çox səbəb əlaqəsini formalaşdırmaq üçün işlənmişdir. Məs.:

Deyu-"Bazırğanlar gəldi deyu, babası sevindi" (R.41).

Çün- "Çün böylə oldı, haman imdi ilərü durmaq gərək" (R.43).

Çün- "Çün siz Qazana düşmən oldun, biz də düşməniüz" (R.167).

Çünkü -"Yigitlərim, Əzrailin gözini elə qorxutdım ki, gen qapuyı qoydı, dar bacadan qaçdı; çünki mənim əlümdən gögərçin kibi quş oldı, uçdı" (R.89).

Anunçünki- "Bunu neçün böylə edərdi, anınçünki məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənumlə savaşa-deyirdi" (R.87).

Üçün- "Üç canavar öldürdikiçün, bir qızıcığazımı aldı, getdi" (R.107).

Zira- "Biz bunu tanımazız, adaqlusına aparın, görsün, ol yaxşı bilür, zira ol dikubdür, yənə ol tanır" (R.50).

"Zira ağlamaqdan gözləri görməz olmuş idi" (R.66).

VI. Cümlələr və eləcə də sözlər arasındakı əlaqəni formalaşdırmaq üçün çox işlənən vasitələrdən birisi də "dəxi" (daxı), "də" bağlayıcılarıdır.

Də-"Altun başlı ban evlər gedərsə, mənim gedər; sənin də içində odan varsa, yigit, degil manıa" (R.19).

Bir dəxi- "Əzraili mənim gözümə göstərgil, savaşıım, çəkişim, dərişim, yaxşı yigidin canın qurtarayım, bir dəxi yaxşı yigidin canın almaya, dedi"(R.87).

Dəxi- "Sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşıım qanın almağa gedərəm" (R.29).

Dəxi- "Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin sənin gedərsə, mənim dəxi içində nişanlım var" (R.20).

Dəxi - "Əgər sənin atın mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən" (R.43).

Dəxi - "Beyrəgi istəmiş, ol dəxi varmış" (R.169).

Dəxi - "Qazana biz asi oldıq, and içdik, gəl sən dəxi and iç" (R.169).

VII. Tək-tək hallarda sadə cümlələr arasında əlaqə vasitəsi kimi amma, takim, taki, və həm, həm sözlərindən də istifadə edilmişdir:

Amma - "At Bəkilin, Bəkil üzərində deyil, amma bir quş dənli oğlandır" (R.138).

Amma - "Qazan gerü evin yığmalatdı, amma yaş oğuz bilə bulunmadı" (R.165).

Takim - "Anlar bir yedüğündə sən iki yegil, səni kafirlər bilməsünlər, duymasunlar, takim sası dinli kafirin döşəginə varmayasan" (R.31).

Və həm - "... və həm gündə iki adam ilə beş yüz qoyun istədi" (R.123).

Həm - "... həm oğlın gəldi deyü, Oruza muştuladı" (R.124).

Əlbəttə, belə müxtəlif üsullar və vasitələrlə cümlələr tək-cə zahirən bağlanmamış, bu vasitələrlə eyni zamanda mürəkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı müxtəlif məna əlaqələri də ifadə olunmuşdur.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında mürəkəb cümlələrin bə'zən qovuşuq tipləri də, hətta silsilə halında işlənmişdir. Belə cümlələrin tərkibində bə'zən tabeli və tabesiz cümlələrin müxtəlif növləri, bə'zən isə oxşar növləri işlənmişdir. Məs.:

"Qız, sən manıa bir yil baqğıl, bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl, iki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl, gəlməzsəm, ol vəqt

mənim öldigimi biləsən, ayğırım boğazlayıb aşum vergil, gözün, kimi tutarsa, gönlün, kimi seversə, anı, a varğıl, dedi" (R.146). "Oğlum idigin andan biləyim, sırça barmağını qanat-sun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə surəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir, dedi". (R.66).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində, bir qədər ibtidai şəkildə olsa da, vasitəli və vasitəsiz nitqin (özgə cümlələrinin) nümunələri də mövcuddur ki, belə hallarda "dedi", "ayıtdı", "aydar", "dedilər" kimi xəbərlər, gah mübtədə ilə birgə, gah da mübtədasız halda ötürücü ifadə kimi ya əvvəl, ya sonra işlənir. Bunlar əslində qəhrəmanların danışmalarını əslinə uyğun, yə'ni dialoq kimi, vermək üçündür, bu isə dastan dilinin xüsusiyyəti ilə üzvi surətdə bağlı bir haldır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

"KITABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ LÜĞƏT TƏRKİBİ

1. SÖZLƏRİN QÖVMI MƏNSUBİYYƏTCƏ NÖVLƏRİ

"Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən sözlərin qövmi mənsubiyyətinə görə əsasən iki nöqtədə toplamaq olar:

I. Azərbaycan dilinə məxsus sözlər; II. Əcnəbi sözlər.

I. Azərbaycan dilinə məxsus hesab etdiyimiz sözləri, tarixi inkişaf nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı növlərə bölmək mümkündür:

a) Müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş, müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər; məs.: "cilasun" جلاسون, "alp" آلب, "əvrən" اوردن, ("qəhrəman"- "ərənlər başçısı"); "uçmaq" اوچماق, ("cənnət"); "ərcil" ارجل, ("kür, pozqun, nadinc"); "aytmaq" آیتماق, ("söyləmək"); "duşaq" دوشاق ("bxov"); "əsən" اسن ("sağlam, salamat"); "inaq" اناق ("vəzir", "nədim"); "qapa" قبا "uca"; "tanuq" تنوق ("şahid"), "yöm" يوم ("fal", "xeyr xəbər "istixarə"); "sası" ساسی ("üfünəli") və s.

Belə sözlərin ölməsini mübarizədə məğlub olmaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözlərin çoxusu, başqa tayfa dillərinə mənsub sözlər olaraq, ümumxalq dili halında yenice təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfaya və ya xalqa mənsub eyni mənalı sözlə müvazi işlənmiş, mübarizə etmiş və nəticədə məğlub olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dili üçün ölmüş olan bu sözlərin bir qisminin indi mövcud digər türk dillərində canlı surətdə işləndiyini görürük; məs.: Orta

Asiya türk dillərinin çoxunda "ayt", "alp", "əsən", "səmiz" sözləri ümumi surətdə işlənir.

b) Müasir Azərbaycan dilində də eyni məzmun və eyni şəkildə ümumi surətdə işlənməkdə olan sözlər; məs.: "açmaq", "gəlmək", "olmaq", "görmək", "tutmaq", "su", "bağ", "dağ", "daş", "baş", "əl", "oğlan", "qız", "at", "otaq", "ipək", "ağ", "qarar", "yaxşı", "saç", "bol", "gözəl", "sarı", "yağ", "ölü", "diri", "mən", "sən", "siz", "bu", "nə", "kim", "eylə", "elə", "öz", "söz", "kimi", "ki/kim", "isə", "dəxi", "ötrü", "üçün", "qarşı" və s.

Belə sözlər dastanlarda çoxluğu təşkil edir. Məhz buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" müasir Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərini və xüsusən lüğət ehtiyatını ehtiva edən ilk abidələrdən hesab edilir.

v) Azərbaycan dilinə mənsub hesab etdiyimiz sözlərin müəyyən bir qismi isə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında olduğu kimi geniş dairədə və ya eynən müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, müxtəlif dəyişikliyə uğramış yaxud məhdud şivədə öz izini saxlamaqdadır.

1. Bunların bəziləri atalar sözlərində, nağıllarda, bayatı və qoşmalarda və ya ayrı-ayrı şivələrdə eyni məna və eyni şəkildə qalmaqdadır; məs.:

"Arı" "təmiz, saf" - (Aydan arı, sudan duru)

Yaxud:

(Ağ qızım, arı qızım,
Dağların qarı qızım);

"yek "yaxşı": (Ölüm bu işdən yeyraxdır (Naxçıvan şivəsindən).

Yaxud:

Mən aşiq qalınca bağ,
Bar verməz qalınca bağ,
Veyrana qalsa yekdir
Düşməne qalınca bağ. (Bayatı).

"Yazı"-"çöl", "səhra".

(Evdə gül, yazıda gül,
Gölməsən, yazı dögül. (Bayatı).

"So"-"söz"

(Aşıq so deyib ağlar,
Sünbül su deyib ağlar. (Bayat)).

Yaxud: (sözün-soun)

"Ağır" "əziz" ("gec gələn qonaq ağır gələr" (atalar sözü).

"Varmaq" -"getmək" Var get. (Qazax şivəsində).

(varan-gələn, var-gəl etmək).

"Ozan" -"aşıq"

(Qızım-qızım qızana,
Qızımı verərəm ozana.
Ozan axca qazana,
Qızım geyo bəzənə).

"Eyer"- "yəhər"-Cənubi Azərbaycanda "əyer" işlənir.

2. Belə sözlərin bir qismi isə öz əvvəlki şəklini, fonetik tərkibini eynilə saxlamaqla, mə'naca dəyişərək əvvəlki mə'na-ya yaxın başqa bir mə'nada işlənərkədir; məs.:

"Aş"- "Kitabi-Dədə Qorqud"da ümumən hər cür "yemək" mə'nasında işlənən bir söz olduğu halda, müasir Azərbaycan dilində əsasən yeməklərin ancaq bir növünü bildirən bir söz kimi işlənir.

"Yaraq"- "Kitabi-Dədə Qorqud"da ümumən hər cür "əhtac-gərək-alət" mə'nasında işləndiyi halda, müasir Azərbaycan dilində bu mə'na daralmış, yə'ni müasir dildə ancaq "silah" mə'nasını ifadə edən bir söz kimi işlənir.

"Yazıq" - "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində "günah" ya "günahkar" mə'nasında işləndiyi halda, müasir Azərbaycan dilində "aciz, kimsəsiz, zəif" mə'nalarında işlənir.

"Qat" - "Kitabi-Dədə Qorqud"da əksərən "yanı" "özü ilə birgə" mə'nasına, bə'zən də "dəfə" mə'nasında işlənir; lakin müasir Azərbaycan dilində əksərən "büküm", bə'zən isə "dəfə" mə'nasında işlənərkədir.

3. Bu qəbildən olan sözlərin müəyyən bir hissəci isə öz müstəqil varlığını ya tamamilə itirib başqa bir sözdə öz şəklini, fonetik tərkibini dəyişərək, ya da müstəqil formasını mühafizə etməklə bərabər, başqa bir sözün varlığında müəyyən iz buraxaraq yaşamaqdadır. Məs.:

"Al"-hiylə, aldatmaq (aldatmaq sözündə qalır).

"Dan"-söz, (danışıq, danmaq, danlamaq sözlərində qalır).

"Uc"-səbəb, (ucuvundan, ucundan, üçün sözlərində qalır).

"Muştu"- (muştuluq sözündə qalır).

"Tutsaq"- (tutsaq sözündə qalır).

"Bilə"- (ilə/lə-la sözündə qalır). Bə'zi şivələrdə "belə" işlənir.

"Güz"- payız, (güzdək-"payızlıq taxıl, güzəm,-"payızda qırılmış yun" -sözlərində öz izini saxlamaqdadır).

II. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibində bir sıra əcnəbi sözlərə də təsadüf edilir. Belə əcnəbi sözlərin hamısı bir mənbə ilə bağlı olmadığı kimi, bunların hamısı da bir dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olmuş sözlər deyildir.

a) Bu sözlərin bir qismi, bəlkə də, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündən əvvəl daxil olmuş sözlərdir. Bunların bir qismi indi bizə əcnəbi mənşəli sözlər kimi görünərsə də, həqiqətdə daha əvvəlki zamanlardan Azərbaycan dili lüğət tərkibinə daxil olmuş və Azərbaycan dilinin adətən öz doğma sözüne çevrilmiş kəlmələrdir. Məs.: "becid" بجد sözü nə qədər əcnəbi söz kimi görünürsə də, bunun hansı dillə mənsub olduğunu müəyyənləşdirməyincə, qət'i nəticəyə gəlmək mümkün deyil və buna görə belə sözləri əcnəbi sözlər sırasına daxil etmək də doğru olmaz.

Son zamanlara qədər "becid" sözünün ancaq Bakı şivəsində işləndiyi, bu şivəyə də rus dilindən "берать", "бежать", "бежить" sözündən keçdiyi düşünülürdü. Lakin son zamanlarda məlum oldu ki, yalnız Bakı şivəsində deyil, daha başqa, xüsusən şimali-qərb şivələrində də işlənir. Deməli, bu söz ruscadan keçmə deyil, qədimdir və türk dilləri üçün bir növ ortaqlı sözdür. Buna görə də bu sözün mənsubiyyətinin tə'yini çətin olduğu kimi, bu sözü əcnəbi sözlər sırasına daxil etmək üçün də hələlik əsas yoxdur.

Eyni fikri həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də daha bir sıra başqa mənbələrdə müşahidə edilən "berə" بره, "mə-rə-mərə" مره, "marə" ماره sözü haqqında da söyləmək mümkündür.¹

¹ Prof. Kazımbəy "Грамматика турецко-татарского языка" adlı kitabında (56s.) Xitab-nida bildirdən sözlər sırasında sözünü də qeyd etmiş, rusca qarşılığını "O". -mə'nasında tərcümə etmişdir.

Doğrudur, bu sözün "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" adlı kitabımda yunancadan olduğunu, daha sonralar Azərbaycan Dövlət Darülfunununda oxuduğum mühazirələrdə yafəsi dillərdən, xüsusən laz və gürcü dillərindən olduğunu (laz dilində "oğlan", "oğul", "uşaq" mə'nalarında olan "berə" sözündən və bunun gürcü dilində "qoca", "kahin", "monax" mə'nasında olan "bere" sözü ilə əlaqədar olduğunu) söyləmişəm də, bu iddiaların doğruluğunu təkidlə təkrarlamaq niyyətində deyiləm; çünki bunlar ancaq fərziyyədir, bunların heç biri bu sözün mənsubiyyətini qet'iyyətlə tə'yin və təsbit etmir. Eyni mə'nada, erməni dilində və bə'zən Azərbaycan şivələrində "ərə" sözünün işlənməsi şübhəni bir az da artırır, adama belə gəlir ki, bu söz, bəlkə də, azərbaycanlıların qədim babalarının dilinə mənsub olmuş və qonşu tayfaların dilinə də keçmişdir.

Hər halda əcnəbi sözlər dedikdə biz, mənsubiyyəti və mənşəi mə'lum olan sözləri nəzərdə tuturuq. Hətta başqa bir dildən keçdiyi mə'lum olan bir sıra sözləri də əcnəbi saymırıq. Məsələn, əgər bir söz Azərbaycan dilinin təşəkkülündən əvvəl bir dildən: parsi, pəhləvi dilindən yaxud şumer, elam dilindən dilimizə daxil olmuşsa və bu söz ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkül etmə zamanı sözlər içərisində bir tərkib ünsürü kimi qaynayıb qarışmışsa, bu söz Azərbaycan dili üçün doğma söz hesab olunur; buna görə də "pambıq", "tım", "hoqqa" kimi sözləri də əcnəbi saymırıq. Əcnəbi sözlər dedikdə, ümumxalq dili halında artıq təşəkkül etmiş olan Azərbaycan dilinə bu və ya digər münasibətlə mə'lum xalqların dilindən girmiş sözləri nəzərdə tuturuq.

Buradan aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dili lüğət tərkibindəki əcnəbi sözlər dedikdə, birinci növbədə, ərəb və yeni fars dillərindən daxil olan sözləri nəzərdə tuturuq.

b) "Kitabi-Dədə Qorqud"da ərəb və fars sözləri olduqca az işlənmişdir; burada təqribən 100-ə qədər ərəb, fars sözü vardır və bu sözlərin hamısı məzmun e'tibarilə bir cür deyildir. Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, buradakı fars sözlərinin bir qismi, güman ki, daha əvvəllər sasanilər dövründə daxil olmuşdur. Belə fars sözlərini indi ayırmaq çətindir və eyni zamanda belə fars sözləri Azərbaycan dili üçün əcnəbi sayılmamalıdır. Deməli mənşəcə fars dilindən olan sözlərin bir qismini bu hesab-

dan, yə'ni əcnəbi sözlər hesabından, çıxmaq lazım gəlir. Belə olduqda "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən əcnəbi sözlərin miqdarı bir az da azalmış olur.

Bəzən belə zənn edirlər ki, bu ərəb və fars sözləri "dövrün əsas ədəbi dilinin tə'siri olaraq dastanlara daxil olmuşdur.¹ Bu fikri bə'zi sözlər haqqında söyləmək bəlkə mümkün ola, lakin ucdan tutma bu dastanlarda işlənən ərəb və fars sözlərinin hamısı haqqında belə demək olmaz. Çünki burada işlədilən ərəb və fars sözlərinin məzmunu aydın surətdə göstərir ki, bu sözlərin ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin və o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin sözləri tərkibinə daxil olmasının səbəbləri tamamilə başqadır. Çünki burada işlədilən ərəb və fars sözləri məzmun e'tibarilə daha ziyadə dini sözlərdir. Məs.: "Rəsul əleyhüssəlam", "minarə", "müşəf", "Qur'an", "siparə", "hələl", "günah", "həqtəala", "din", "təkəbbür", "namaz", "didar", "qiyamət", "bəhişt", "əmmə"; "şəhid", "allah", "qadir", "şərr", "mübarək", "ümmət", "iman", "əcəl", "dua", "ərəfat", "xitabət", "amin" və bu kimi.

Bunlar, islamiyyət şüarı ilə Azərbaycanı işğal edən və cyni zamanda qılınc zoruna azərbaycanlıları müsəlmanlaşdıran ərəblərin gətirdikləri dini məfhumlarla əlaqədar surətdə azərbaycancaya daxil olmuş sözlərdir.

Bunlardan başqa, yene bu müharibələr dövrünün tə'siri nəticəsi olaraq, bir sıra hərbi istilahlar, cəngavərlik məfhumlarını ifadə edən "zəxm", "və'd", "cəng", "cəmər", "namər", "düşmən", "ləşgər", "şahbaz", "qəbzə", "casus", "müxənnəs", "həbs" və bu kimi sözlər də Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Buna görə də belə sözləri "Kitabi-Dədə Qorqud"da ikinci dərəcədə çox işlənən ərəb və fars kəlmələri kimi qeyd etmək lazım gəlir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən ərəb və fars sözlərinin əksərən belə məzmunlara malik olması yə'ni, başlıca olaraq, islamiyyət, hərbi və cəngavərlik məfhumlarını ifadə edən sözlərdən ibarət olması, bu dastanların, yenicə islamiyyəti qəbul etmə və ərəb işğalçılarına qarşı çarpışma dövründəki Azərbaycan xalqının dilini əks etdirdiyini çox aydın surətdə göstərir. Bu isə əsasən IX-X əsrləri əhatə edən bir dövrdür.

¹ "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", I cild, 1943. - Bakı, 38 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzən "can", "bid'ət", "təfərrüc", "dünya", "nəsl", "dövlət", "taxt", "baxt", "şərəb", "surahi" kimi sözlərə də rast gəlmək olur. Fikrimizcə, bu sözlər də əvvəlki amillərlə bu və ya digər şəkildə əlaqədar sözlərdir, yə'qin ki, hakim xalqın, onun əmirlərinin, "dövləti", "taxtı", "baxtı" "bid'əti" və s. ilə əlaqədar məfhumları ifadə etmək üçün bu sözlər işlənmişdir. Nəhayət, belə sözlərin bir qismi ozanların bu dastanları müxtəlif ictimai təbəqələrə söylərkən müxtəlif ifadə vasitələrinə müraciət etmələri ilə də əlaqədardır.

v) "Kitabi-Dədə Qorqud"da nəzərə çarpan əcnəbi sözlər sırasında "takur", "aznaur", "məlik" kimi bə'zi ictimai rütbə bildiren sözlər də vardır. Əlbəttə, bunların hamısı eyni dilə mənsub sözlər deyil; Məs.: "aznaur" sözü erməni və gürcü dillərində ümumi surətdə işlənən bir sözdür. Bu sözün alban tayfaları arasında da işlənmiş olduğunu güman etmək mümkündür. Lakin, "Kitabi-Dədə Qorqud"da, əsasən gürcülərlə əlaqədar olan hadisələrdə, gürcü mülkədarlarını, gürcü bəylərini bildirmək üçün işləndiyinə görə, bu sözün gürcü dilində "mülkədar", "bəy" mə'nasında işlənən aznauri sözündən olduğunu qəbul etmək lazım gəlir.

"Takur" sözü daha başqa bir mənə ilə əlaqədardır. Ak. İ. İ. Meşşaninov bu sözü belə izah edir:

"Tekor" Xald adı deyil, lakin Xald mənşəlidir. Bu söz "te//ti, ("baş", "ağa")-or"-dan mürəkkəbdir. Sonuncuya Xald abidələrində təsadüf edilmir, lakin Maku abidəsində "a" səslənməsilə onun əsası "kar-bi" ("allah") sözündə özünü göstərir. "Tekor" "allah-taala", "baş allah", "allahın əli" mə'nasını ifadə edir".¹

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz sonuncu mə'na ilə əlaqədar olaraq, "ölkə başçısı", "şah", "xan" və ya ümumən şərqdə qəbul edildiyi kimi, "zillüllah (yə'ni "allahın kölgəsi") mə'nasında işlənmişdir. Bu sözün "takfur"//"takafur" yaxud "takur" tərzində işlənməsi, fikrimizcə sözün əsasına xələl gətirmir, buna görə də bu sözü də "takur" şəklində yazmaq daha münasibdir.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir sıra sözlərə də rast gəlmək olur ki, bunlar, M. Kaşğarının is-

¹ Н. Мещанинов. Язык Ванских клинописных надписей, I ч. с.72.

tilahı ilə desək, oğuz və qıpçaq dillərinə deyil, başqa türk dillərinə mənsubdur; həm də belə sözlər qarşılıqsız işlənmişdir.

Eyni vəziyyəti bəzi ərəb və fars sözlərində də görmək mümkündür. Məs.: burada "dünya", "aləm" işləndiyi halda, "açun"/"ajun" sözüne rast gəlmək olmur. Yaxud burada "can" sözü işləndiyi halda, müstəqil surətdə işlənən "tın" sözünü görmək mümkün deyil. Deməli, belə sözlər artıq öz rəqibini məğlub etmiş və işləndiyi dilin daxilində vətəndaşlıq almış sözlərdir. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilindən bəhs edərkən, bütün bu mürəkkəb vəziyyəti, bütün bu xas şəraiti və xüsusən ümumxalq dilinin formalaşması prosesini tarixi-ictimai inkişafı əlaqədar surətdə nəzərə almaq zəruridir.

II. SÖZLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən sözləri quruluşca, başlıca olaraq, aşağıdakı qruplara bölmək olar: a) köklər, b) düzəltmə sözlər, v) mürəkkəb sözlər.

a) Köklər. Şərti olaraq belə adlandırdığımız qrupa, əlbəttə, təkə köklərdən ibarət olan sözlər daxil deyildir, çünki köklər çılpaq halda danışıda, cümlə və ya ifadə daxilində nadir hallarda işlənir. Bunun əksinə olaraq, sözlər daha çox müxtəlif qrammatik vasitələr, qaydalar əsasında dəyişərək işlənir və belə dəyişmədə söz köklərinə müəyyən qrammatik əlamətlər artırılır. Belə qrammatik əlamətlər isə müxtəlif olur.

Azərbaycan dilində xüsusən şəkilçilər əsas qrammatik əlamətlərdəndir; bunlar da başlıca üç növə ayrılır. Bunlardan sözlər arasında əlaqə yaradan və sözlərin daxili mənasını dəyişdirən şəkilçilər; sözlərə bitişib yeni söz düzəltmədiyi üçün belə şəkilçiləri qəbul edən köklər də sadə sözlərdən sayılır. Biz "köklər" dedikdə belə şəkilçilər qəbul edərək qrammatik dəyişikliyə uğramış sözləri də nəzərdə tuturuq. Dastanlarda belə sözlər lügət tərkibinin təqribən 80 faizindən də çoxunu təşkil edir. Belə sözlər şəkilçisiz halda əksərən tək və iki hecalı köklərdən ibarətdir. Üç hecalı köklər isə burada son dərəcə azdır

və bunları da dərindən yoxladıqda əslən düzəltmə və ya mürəkkəb olduqları aşkara çıxar. Burada işlənən üç hecalı sözlər sırasında "bayağı", "ərmağan", "qaravul", "qaravaş", "qaranqu", "sarımsaq", "saqsığan", "bazlamac" kimi sözlər, şübhəsizdir ki, bu gün sadə köklər kimi görünsələr də, törənişcə düzəltmə və mürəkkəb sözlərdir. Bunlardan başqa dastanlarda bir sıra üç hecalı alınma sözlər də işlənmişdir; məs.: "siparə", "təkəbbür", "qiyamət", "mübarək", "ərəfat", "müxənnət" və s. Bu sözlər ərəb və fars dillərində köklərdən ibarət deyil, lakin azərbaycanlılar bunları sadə söz kökləri kimi qəbul edib işlətməşlər və başlanğıcdan bunları üç hecalı tanımışlar.

Burada belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda bə'zən bir söz müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək yüz dəfədən çox işlənmişdir və müxtəlif mə'na çalarlığını da ifadə etmişdir: Məs.: "baş" sözü təkə bir boyda - Qazan bəyin oğlu Uruzun tutsaq olduğu boyda 42 dəfə işlənmiş və bunlardan bə'ziləri idiomatik mə'naların yaranmasına da xidmət etmişdir.

Köklər, xüsusən fe'l kökləri, müxtəlif mə'na düzəldən (yaxud forma düzəldən) şəkilçilərlə (bə'zən sözdəyişdirici şəkilçi ilə birlikdə) işlədilərək bir köklü rəngarəng sözlər üçün əsas olmuşdur. Məsələn, adı çəkilən boyda "al-maq" fe'lindən 34, "bax-maq" fe'lindən 24, "ver-mək" fe'lindən 26 dəfə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir; yaxud həmin boyda "bir" sözündən 34 dəfə, "oğul" sözündən 60 dəfə istifadə edilmişdir.

Bu faktlar aydın surətdə göstərir ki, dastanlarda işlənən sadə sözlərin (köklərin) işlənmə miqdarı çox olsa da, əsillərinə, yuva mənsubiyyətlərinə görə çox da müxtəlif deyildir və təxmini hesablamaya görə dastanlarda işlənən sözlərin əsası-kökü ancaq altı yüzə qədərdir.

b) Düzəltmə sözlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş iki və ikidən çox hecalı sözlərin əksəri düzəltmə sözlərdir; müasir Azərbaycan dilində də bunların bir qismi düzəltmə sözlər kimi işlənir, digər qismi, həm də az bir hissəsi, ya işlənmir, ya da donmuş halda -söz kökü kimi işlənməkdədir.

1. Müasir Azərbaycan dilində də düzəltmə sözlər kimi tanınan və işlənənlərin, əsasən kökü və şəkilçisi bu gün də müstəqil və məhsuldar olanlardır; Məs.:

Ağ-ca, al-a-ca, az-ğın, çap-qın, qır-ğın, ye-mə, iç-mə, din-li, din-siz, bil-ik, ac-ıq, ilqı-çı, dağar-cıq, gey-im, keç-id, av-la, gün-lük, gör-üş, dur-uş, yeri-ş və s.

2. Müasir Azərbaycan dilində ayrıca sözlər halında işlənən, lakin adi halda hansı kök və şəkilçidən düzəltdiyi belli olmayan düzəltmə sözlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: banlamaq, çavuş, ögüd, ögsüz, beşik, alqış, savaş və s.

3. Müasir Azərbaycan dilində kökləri müstəqil surətdə işlənən, lakin şəkilçiləri qeyri məhsuldar olan düzəltmə sözlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar: qaşqa, adaq, oynaş, qonşu, yorqa, yazın, qışın, dəmək və s.

4. Dastanlarda işlənən düzəltmə sözlərin bəzilərinin kökü və şəkilçisi ayrılıqda, yə'ni başqa şəkilçi qəbul edərək, yaxud başqa kökə bitişərək müasir Azərbaycan dilində işlənir, lakin həmin söz və şəkilçidən düzəldilərək dastanlarda işlənmiş düzəltmə sözlər, müasir dilimizdə işlənir. Məs.: "içit", "binit", "yüklet" sözləri "iç", "min", "yükle" sözlərinə "-it-id/t" şəkilçilərinin bitişdirilməsindən düzəldilmişdir. Müasir dilimizdə eyni qayda ilə düzəldilən "keçid", "ögüd" isimləri işlənir, lakin "içmək", "min-mək" sözlərindən belə sözlər düzəldilmir.

5. Dastanlarda bir sıra düzəltmə -çox hecalı sözlər də var ki, bunların çoxu əslində düzəltmələrdən düzəldilmiş sözlərdir. Məs.: "adaqlu", "yavıqlu", "aqınçı", "aqıntılı", "muştucu", "qancarı", "caqmaqluca" və s.

v) Mürekkəb sözlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında mürekkəb sözlərin çox müxtəlif növləri işlənmişdir. Biz bunları bir qədər də ümumiləşdirilmiş halda aşağıdakı təsviri qruplara bölməyi hələlik, həm də müxtəsər olsun deyə, daha əlverişli bilirik:

1. Söz təkrarı ilə düzəldilənlər. Belə mürekkəb sözlər əksərən zərf və sifət olur: *apul-apul, bam-bam, buldır-buldır, burçaq-burçaq, vay-vay, dolamac-dolamac, dönə-dönə, vara-vara, qaça-qaça, qas-qas, qatar-qatar, kumbur-kumbur, salqum-salqum, cığanım-cığanım, çap-çap, yap-yap, yalab-yalab, yaldır-yaldır, yana-yana, hey-hey* və s.

Misallardan görüldüyü kimi, bunların bəzisi səs təqlidi sözlərdən (çap-çap, qas-qas), bəzisi isim əsilli sözlərdən (qa-

tar, salqum), bə'zisi fe'llərdən (qaç, var, dön), bə'zisi isə nidalardan (vay, hey) düzəldilmiş mürəkkəb sözlərdir.

2. Sözün birinci hecasında ya samitin, ya da saitın başqa samit, ya da saitle əvəzlənməsi nəticəsində düzələn yeni sözün əsl sözə qoşulması ilə əmələ gətirilən mürəkkəb sözlər: hərzə-mərzə, qara-qura, yamırı-yumuru və s.

3. Tə'yini birləşmələrdən törəyən mürəkkəb sözlər; tat əri, tulu quşu, sağış günü, çəri başı, ağ-ban, təpə-göz, altı pərli, beşik kərtmə, şəbçi-raq, siparə, pəncyək, sallaxana və s.

Misallardan göründüyü kimi burada alınma mürəkkəb sözlər də vardır: güman ki, bunların mürəkkəbliyi bunları işlədənlərə mə'lum olmamış və bu sözləri adi sözlər kimi işlətməşlər.

4. Mürəkkəb fe'llər də işlənmişdir: and içmək, tuş olmaq, zəbun olmaq, acıq tutmaq, alı vermək, alı qoymaq, boy boylamaq, quş quşlamaq, gedər olmaq, görək olmaq və s.

5. Sinonim, antonim, həmcins sözlər qovuşmasından düzənlər: cici-bici, arı-qurı, ağıl-qaralı, gəlimli-gedimli, son-uc və s.

6. Əsli itmiş mürəkkəb sözlər: qarındaş, qaravul, qaravaş, qulağuz və s.

Bunlardan başqa bir çox yer, tayfa, şəxs, vəzifə, alət və s. adları da dastanlarda təkrar-təkrar işlənmişdir ki, bunların da çoxu mürəkkəb quruluşlu sözlərdir.

III. SÖZLƏRİN MƏNACA NÖVLƏRİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibindən və xüsusən sözlərin mə'naca növlərindən bəhs açarkən biz daha çox bu dastanların və dolayısı ilə dilimizin, folklorumuzun tarixində bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa gömək edə biləcək birinci dərəcəli dəlillər nöqtəyi-nəzərindən çox zəruri saydığımız aşağıdakı növlərdən müxtəsərcə danışmağı lazım bildik.

a) Yer adları (toponimika). Ümumiyyətlə "yer adları" termini xüsusi coğrafi adlar mə'nasında işlənsə də, biz bunu burada daha geniş bir mə'nada işlədirik və hər cür məkan anlayışını ifadə edən ümumi və xüsusi isimləri nəzərdə tuturuq. Buna görə də bu qrupa daxil olan sözləri başlıca iki qismə bölürük:

1) Ümumi məkan isimləri: *dağ, təpə, qaya, yer, düz, yazı, bağ, dünya, dərə, meydan, yer yüzi, gök yüzi, yaban, yayla, yol, yurd, ölkə, qala, saray, ev, çadır, otaq, dam, mağara, künbəd, quyu, dəniz, göl, çay* və s.

Belə ümumi məkan isimlərini yada salmanın səbəblərindən biri də bə'zən bu ümumi məkan isimlərinin mürəkkəb yer adlarında bir tərkib hissəsi təşkil etməsidir. Məs.: Dərə-şam, Qazlıq dağı və s.

2) Xüsusi yer adları həm sözün quruluşu nöqtəyi-nəzərindən, həm də xüsusən dastanların yaranma məkanını, şəraitini və tarixini müəyyənləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətlidir. Belə adlardan xüsusən aşağıdakıları qeyd etmək olar: Ala dağ, Alınca (çay, qala), Axsıqa, Bərdə, Dərbənd (dəmir qapu Dərbənd) Gökçə (göl, dəniz, dağ), Gürcüstan, Gəncə, Dərə şam (suyu), Qazlıq dağ, Bayburd, İstanbul, Rum, Şam, Tumanin (Tumanisi), Dadian, Ağılğan və s.

Bunlardan başqa burada Taş oğuz, İç oğuz, Oğuz eli, Ağca qala, Ağ qaya, Qaradağ, Sallahxana qayası və s. daha çox daxilə olan məhdud yer adları da işlənmişdir.

b) El adları-(etnonimika) "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən bir sıra yer adları eyni zamanda yerinə görə tayfa və xalq mə'nasında da işlənir. Bə'zən də bunun əksinə olaraq el, tayfa adları, yerinə görə, həmin adla tanınan elin və ya tayfanın yaşadığı ərazini bildirən ad kimi də işlənmişdir. Bununla belə bu dastanlarda bir sıra el və tayfa adları daha çox və ya ancaq əsas mə'nasında (el, tayfa adı kimi) işlənmişdir. Belə adlardan xüsusilə aşağıdakıları qeyd etmək olar: Bayat, Oğuz, Qıpçaq, Səlcuq, Türkmən, Tatar, Üc-oq, Boz-oq, Rum, Başı açuq, Tatyən (Dadiyan), Tat...

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin çoxuna dastanlarda ya bir dəfə ya da iki dəfə rast gəlirik.

v) Şəxs adları. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən şəxs adları dedikdə biz, əsasən, xüsusi adları, ləqəbləri və titulları (vəzifə, mənəb, rütbə bildirən sözləri) nəzərdə tuturuq. Belə adlar isə dastanlarda az deyil və həm də rəngarəngdir.

1) Xüsusi adlar: *Bayandur, Bamsı Beyrək, Banı Çiçək, Baybican, Baybura, Bəkil, Burla xatın, Budaq, Buğac, Dumrul,*

Dundar, Dərsə, Qorqud, Qazan, Qarçar, Qılbaş, Uruz, Ulaş, Uşun Qoca, Qonur Qoca, Səlcən xatun, Qıyan Səlcuq, Səgrək, Əgrək, Duxa Qoca, Qanlı Qoca, Qutlu məlik, Şöklü məlik, Sandal məlik, Aslan məlik, Ayna məlik, Xızr, Rüstəm, Musa, Məhəmməd, Osman, Nuh, Züleyxa (Zalxa), Zübeydə, Fatma, Şir Şəmşəddin, Həsən, Hüseyin və s.

2) Ləqəb və titullar: ağa, dədə, alp, ata, baba, bəg(bəy), xan, xanım, xatun, təkür, aznavur, dəli, məlik, keşiş, ərən, əvrən, ərənələr əvrəni, sultan, xanlar xanı, bəglər bəgi, qam xan, boz oğlan, qaravul, çavuş, yigit, ozan, əmiraxur, qaravaş, qırnaq, qul, nöker və s.

Bunlardan başqa ayrı-ayrı qəhrəmanların xüsusi ləqəbləri vardır: boz atlı, boz aygırlı, boğazca, qısırca, at ağızlı, yalançı və s. Qəhrəmanın əslini, nəslini, şücaətini, xidmətini bildiren epitetlər silsiləsi də qeyri rəsmi titullar kimi işlənmişdir. Məs.: -Qara dəvə ağzında qara buğa dərisindən pöşkünün yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yeddi yerdə dügən, ərənələr əvrəni Qazan bəyin qardaşı Qara Günə...

-Dəmir qapı Dərvəndəki dəmir qapuyı dəpün alan, altmış tutam ala köndərin ucunda ər böğürdən, Qayan Səlcuq oğlu Dəli Dondar...

-Düstursuzca Bayandur xanın yağışın basan, altmış bin kafirə qan qusduran, gəlübən Qazanın qızın ərliklə alan, oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən, al mahmuzi şalvarlı atı bəhri qotazlı Qara Günə Oğlu Qara Budaq...(R.35).

-Ulaş oğlu Tulu quşun yavrusı, bizə miskin umudu, ümmət soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayandur xanın göygüsü, qalın oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan... (R.21).

Bunlardan başqa dastanlarda çoban, bazırğan, suçu, gözçü, zurnaçı, nağaraçı, qapuçı, çapar, ilqıçı, əsir, casus, cəllad və s. müxtəlif iş-vəzifə sahiblərinin işini bildiren adlar da işlənmişdir.

q) Yaraq - əslihə, adət-ən'ənə adları. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibində bir sıra sözlər var ki, bunlar o dövrün istehsal üsullarını, adət və ən'ənələrini tədqiq etmək nöqtəyi-nəzərindən də çox maraqlıdır.

Burada, xüsusi təsnifat və ətraflı izahat vermədən, belə sözləri başlıca iki qrupda sadılamaqla hələlik kifayətlənirik:

1) Yaraq-əslihə və alet adları:

Dəynək, çomaq, çəkən, köndər, sapan, güz, yay, ox, dəmərən, yalman, cida, süngü, qılinc, qalxan, sadağ, qamçı, qəbzə, topuz, bıçaq, çaqmaq, sancaq, ələm, tuğ, qanara, çəngəl, iyər, üzəngi, cilov, duşaq, buqağ, yügən, nal, sicim, kəndir, qazan, küpə, külüng, yüzüq, ələk, dağarcıq, badiyə, ayaq, surahi, naqara, zurma, kos, davul, qopuz, aqça, batman, ipək, qulp, qusqun, xaliçə, qalı, keçə, dəstmal, bez, yorğan, döşək, yasdıq və s.

2) Yaşayış yeri, ləvazimatı, ictimai qayda, adət və s. məfhumları bildiren adlar - sözlər:

Ağban ev, dam, alaçıq, çardaq, köşk, seyvan, otaq, taxt, eşik, qala, cəbəxana, dəgirman, mətbəx, ocaq, günlük, şami, ayaq yolu, tövlə, ağıl (ağayıl), qaytaban, dügün, toy, duvaq, gərdək, adaxlu, yavuşlu, gəlin, yengə, sağdıç, beşik-kərtmə, yevərmək, donatmaq, doyurmaq, doyum, armağan, sadağa, yığlamaq, dağlamaq, ağırlamaq, baş endirmək, əl açıb (salıb) oynamaq, şadlıq çalmaq, sağra q sürmək, dilbənd salmaq, ov ovlamaq, at səgirtmək, nişana atmaq, aşıq oynamaq, süfrə çəkmək, yüzük keçirmək, alqış, qarğış, ərgənlik, kəsim, pəncyək, ilğar, xərac, əsrük, buyruq, tutsaq, yesir, çəri, çavuş, tımən, ləşkər, yağı, qırım, ortac, oynaş, nöker, naib, dayə, ərən, əvrən, aqınçı, qırış günü, sağış günü, ayna günü, çayır, çəmən, bağ, bostan və s.

3) Yemək, geyim, heyvan və quş adları:

Aş, azuq, ayran, süd, qaymaq, penir, qımız, un, yoğurd, köməc, ətmək, şülən, şişlik, sucu, yaxnı, boğma, bozlamac, şərab... don, dolama, dəmür don, börk, başmaq, yapuq, tülbənd, çuxa, cübbə, şaivar, qaftan, kömlək, çənbər, çarğab, kəpənək... at, dəvə, nər, buğra, buzağ, ayğır, inək, qoç, qoyun, quzi, qısrığ, keçi, erkəç, toğlı, köşək, ögəc, dana, qulun, eşşək, donuz, it, köpək, qurd, canavar, sağın, geyik, ənik, aslan, qaplan, ilqı, sürü... gögərçin, turğay, tulu, şahin, ağsonqur, doğan, turac, durna, kəklik və s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibi haqqında bəhs açarkən, əlbəttə, lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin hər qrupundan danışmaq lazım gələrdi. Lakin biz belə etmədik. Biz

burada, daha çox Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkül etmə dövrünü və prosesini, eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə bilavasitə bağlı olan bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən birinci dərəcəli əhəmiyyətli saydığımız söz qruplarından müxtəsərçə bəhs etməklə hələlik kifayətləndik.

Lüğət bəhsinin belə müxtəsər verilməsinin ikinci və həm də əsas səbəbi budur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud lüğəti" adlı ayrıca əsər hazırlamaqdayıq.

SON SÖZ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çox şey var və bunların hamısı kitabımızda əhatə olunmamışdır; lakin bu kitabda olanların hamısı "Kitabi-Dədə Qorqud"da mövcuddur. Ola bilsin ki, burada bəzi məsələlərin izahı oxucuları qane etməsin və bəzi nöqsanlar da tapılsın.

Oxuculardan birinci xahişimiz budur ki, bu kitabda olmayan şeylərə görə müəllifə məzəmmət etməsinlər, lakin onların haqqında da gələcəkdə yazmağı müəllifdən tələb etsinlər.

İkinci xahişimiz budur ki, gördükləri nöqsanları dostcasına bildirsinlər.

Belə olacağına əminik və buna görə də oxuculara qabaqcadan minnətdarlığımızı bildiririk.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İlk söz.....	5
Birinci fəsil	
I. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında.....	6
II. Abidənin tədqiqində bəzi xüsusiyyətlər.....	13
III. Sinonimlər müvaziliyi haqqında.....	21
İkinci fəsil	
"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin fonetik quruluşu	
I. Fonetik tərkib.....	31
II. Fonetik uyumlar.....	40
III. Fonetik azəricələşmə.....	45
IV. Bəzi qeydlər.....	47
Üçüncü fəsil	
"Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin qrammatik quruluşu	
I. Morfoloji xüsusiyyətlər.....	51
A. Sözdüzəldici şəkilçilər.....	52
B. İsim.....	62
V. Sifət.....	66
Q. Say.....	68
Ğ. Əvəzlik.....	70
D. Fe'l.....	72
E. Zərflər.....	98
Ə. Köməkçi sözlər.....	98
II. Sintaktik xüsusiyyətlər.....	99
A. Mübtəda.....	100
B. Xəbər.....	101
V. Tamamlıq.....	104
Q. Zərflik.....	107
Ğ. Tə'yin.....	108
D. Cümlə tərkibində olan əlavə sözlər haqqında.....	110
E. Cümlə üzvlərinin quruluşu haqqında.....	112
Ə. Sadə cümlə.....	113
J. Mürokəb cümlə.....	115
Dördüncü fəsil	
"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının lüğət tərkibi	
I. Sözlərin qövmi mənsubiyyətə növləri.....	123
II. Sözlərin quruluşca növləri.....	130
III. Sözlərin mə'naca növləri.....	133
Son söz.....	138

Ə.Dəmirçizadə

**"Kitabi-Dədə Qorqud"
dastanlarının dili**

Bakı - "Elm" - 1999

Azərbaycan Elmlər Akademiyası

"Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Mərkəzin direktoru: **Ş.H.Alısanlı**

Baş redaktoru: **T.H.Kərımlı**

Rəssamı: **V.Ustinov**

Texniki redaktoru: **T.Ağayev**

Kompüter tərtibatı: **Ə.Kərımov**

Operatoru: **Nasır**

Yığılmağa verilmiş 15.07.1999. Çapa imzalanmış 15.08.1999.
Formatı 84x108 1/32. Həcmi 8,75 ç.v. Tirajı 1000. Qiyməti
müqavilə ilə. Sifariş **248**.

"Elm" RNPМ mətbəəsində (İstiqlaliyyət küç. 8) çap edilmişdir.